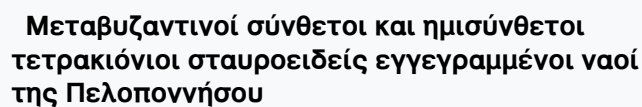

Vol 24, No 1 (2014)

BYZANTINA SYMMEIKTA 24

Βασίλειος Δ. ΜΕΣΣΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.1136](https://doi.org/10.12681/byzsym.1136)

Copyright © 2015, Βασίλειος Δημήτριος Μεσσής

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΕΣΣΗΣ Β. Δ. (2015). Μεταβυζαντινοί σύνθετοι και ημισύνθετοι τετρακίονιοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Πελοποννήσου. *Byzantina Symmeikta*, 24(1), 177-212. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1136>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΕΣΣΗΣ

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΣΥΝΘΕΤΟΙ ΚΑΙ ΗΜΙΣΥΝΘΕΤΟΙ
ΤΕΤΡΑΚΙΟΝΙΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΑΘΗΝΑ • 2014 • ATHENS

ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΕΣΣΗΣ

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΣΥΝΘΕΤΟΙ ΚΑΙ ΗΜΙΣΥΝΘΕΤΟΙ ΤΕΤΡΑΚΙΟΝΙΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΠΙΓΡΑΜΜΕΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ*

Ο τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, που διαμορφώθηκε κατά την εποχή της μακεδονικής δυναστείας¹ και απετέλεσε – με τις διάφορες παραλλαγές του – τον κυρίαρχο ναοδομικό τύπο καθ' όλη τη διάρκεια της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου, συνέχισε να εφαρμόζεται και κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους², τόσο σε καθολικά μονών όσο και

*Το παρόν άρθρο αποτελεί ανάπτυξη ανακοίνωσής μου στο 31ο Συμπόσιο της Χ.Α.Ε., βλ. Β. ΜΕΣΣΗΣ, *Μεταβυζαντινοί σύνθετοι και ημισύνθετοι τετρακίονιοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Πελοποννήσου, Τριακοστό Πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2011, 54-55.

1. Η καταγωγή του τύπου του σταυροειδούς ναού, οι πρόδρομοί του και ο χρόνος και ο τόπος της πρώτης του εμφάνισης παραμένουν αντικείμενο αμφισβήτησεων. Για τις σχετικές με την προέλευση του τύπου θεωρίες βλ. ενδεικτικά D. I. LANGE, *Theorien zur Entstehung der byzantinischen Kreuzkuppelkirche*, *Architectura* 16 (1986), 93-113. N. SCHMUCK, *Kreuzkuppelkirche, Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 5 (1991), 356-374. V. MARINIS, *The Monastery tou Libos: Architecture, Sculpture and liturgical Planning in Middle and Late Byzantine Constantinople*, PhD Diss.: University of Illinois at Urbana – Champaign 2005, 71-76 και εσχάτως Μ. ΚΑΠΠΑΣ, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακίονιου / τετράστυλου*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2009, τ. 1, 55-60 [=http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/28554]. Για μια ενδιαφέρουσα ανακεφαλαίωση των σχετικών με την προέλευση του τύπου θεωριών και κριτική ως ένα βαθμό προσέγγισή τους βλ. Α. ΤΑΝΤΣΗΣ, *Η αρχιτεκτονική σύνθεση στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 2012, 153-156.

2. Η εφαρμογή του τύπου του σύνθετου σταυροειδούς κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο απετέλεσε το αντικείμενο της κύριας μεταπτυχιακής εργασίας του γράφοντος, που κατατέθηκε στο ΑΠΘ το 2005. Για τα βασικά και γενικά συμπεράσματα της εν λόγω εργασίας βλ. Β.

σε ενοριακούς ναούς. Η γνώση μας, ωστόσο, σχετικά με την εφαρμογή του τύπου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, παρά το σημαντικό αριθμό σχετικών δημοσιεύσεων κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, παραμένει ακόμη ατελής.

Στην παρούσα δημοσίευση επιχειρείται μέσω ενός – πρόσφορου προς μελλοντικό εμπλουτισμό βέβαια – καταλόγου η κατάταξη των μεταβυζαντινών σύνθετων³ και ημισύνθετων⁴ σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Πελοποννήσου σε ομάδες και η προβολή των μεταξύ τους διαφορών και ομοιοτήτων, όπως αυτές προκύπτουν από τη συνοπτική και εστιασμένη σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά παρουσίαση των ναών αυτών.

Η Πελοπόννησος είναι το γεωγραφικό διαμέρισμα της χώρας με τους περισσότερους⁵ σύνθετους και ημισύνθετους σταυροειδείς άνευ χορών της μεταβυζαντινής περιόδου (πίν. 1)⁶. Οι σύνθετοι σταυροειδείς του διαμερίσματος θα μπορούσαν καταρχάς να διαιρεθούν σε δύο ομάδες : την ομάδα των συντηρητικών σύνθετων σταυροειδών και την ομάδα των εξελιγμένων, σύμφωνα με τις συμβατικές ονομασίες που επιλέξαμε.

ΜΕΣΣΗΣ, Ο σύνθετος και ημισύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, *Εγνατία* 12 (2008), 203-216 (στο εξής : ΜΕΣΣΗΣ, Σύνθετος σταυροειδής).

3. Στη σύνθετη παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, στην οποία πρώτος αναφέρεται ο G. Millet, με τον όρο *plan complex* (βλ. σχετικά G. MILLET, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, 56), ο κυρίως ναός και το ιερό βήμα αποτελούν δύο ιδιαίτερα τμήματα, σαφώς διακρινόμενα.

4. Στην ημισύνθετη παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, στην οποία πρώτος αναφέρεται, εισάγοντας και τον όρο, ο Α. Ορλάνδος [βλ. σχετικά Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ Ἁγία Τριάς Κριεζιώτη, *ABME* 5 (1939-40), 6, και Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετρᾶκη Ἀθηνῶν, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', 2 (1960-1), 126] στην κάτοψη σαφώς διακρίνονται – όπως και στους ναούς της σύνθετης παραλλαγής – ο κυρίως ναός από το ιερό, στην κάλυψη όμως – στοιχείο στο οποίο εδράζεται η διαφοροποίηση της σύνθετης από την ημισύνθετη παραλλαγή – το βήμα καλύπτεται πάντοτε με επιμήκυνση της καμάρας της καλύπτοντας το ανατολικό σκέλος του σταυρού, και τα παραβήματα με επιμηκύνσεις των καμαρών των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων.

5. Στην Πελοπόννησο εντοπίζεται – με 22 τουλάχιστον καταγεγραμμένους ναούς των δύο παραλλαγών του σταυροειδούς εγγεγραμμένου – περισσότερο από το 1/3 των ομοιότυπων ναών του ελλαδικού χώρου.

6. Η μεταβυζαντινή περίοδος για την Πελοπόννησο ξεκινά το 1460, όταν καταλαμβάνεται οριστικά από τους Οθωμανούς, και συνεχίστηκε, με το διάλειμμα της Β' Βενετοκρατίας (1685-1715), έως την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης.

Οι συντηρητικοί σύνθετοι σταυροειδείς

Οι εντασσόμενοι στην ομάδα αυτή ναοί χρονολογούνται κυρίως στον 16ο και έως το α΄ μισό του 17ου αι.. Εδώ συγκαταλέγονται τα καθολικά των μονών Λουκούς, Ζωοδόχου Πηγής Στεμνίτσας, Ταξιαρχών Αιγίου, Αγίου Νικολάου Βαρσών, καθώς και οι ναοί της Ζωοδόχου Πηγής Καρύταινας, Αγίου Νικολάου Καρύταινας, Αγίου Νικολάου Μυστρά, Αγίου Ιωάννη στον Αγιάννη Θυρέας και Κοίμησης της Θεοτόκου στο Νεκροταφείο του Άργους.

Στην ομάδα αυτή η σύνδεση με τη βυζαντινή παράδοση στην εφαρμογή του τύπου είναι ισχυρή και ορατή μεταξύ άλλων σε τυπολογικά χαρακτηριστικά που αποτελούσαν τον κανόνα στους ομοιότυπους τους βυζαντινούς ναούς, όπως η ισόρροπη σχέση των επιμέρους διαμερισμάτων του ναού, ο τετράγωνος ή ελαφρώς ορθογώνιος κυρίως ναός, ο κυμαινόμενος ως το 2 : 1⁷ περίπου λόγος του κεντρικού προς τους πλάγιους χώρους, τα χαμηλά και στενά ανοίγματα επικοινωνίας μεταξύ βήματος και παραβημάτων, η κάλυψη ενίοτε του βήματος με μεταβατική καμάρα, η κάλυψη των γωνιαίων διαμερισμάτων με φουρνικά, η προβολή τριών κογχών στον ανατολικό τοίχο του ιερού, η διαμερισματοποίηση της στέγης.

Τη μεγαλύτερη ομοιότητα με βυζαντινούς ναούς της παραλλαγής στην Πελοπόννησο παρουσιάζει το καθολικό της μονής Λουκούς⁸ (μέσα 16ου ή 17ου αι.) (σχ. 1 και 2), τουλάχιστον όσον αφορά το σχήμα του και τις αναλογικές σχέσεις μεταξύ των επιμέρους διαμερισμάτων⁹. Ως *terminus*

7. Ο μόνος ναός που υπερβαίνει τον παραπάνω λόγο είναι το καθολικό της Ζωοδόχου Πηγής Στεμνίτσας (2,5 : 1).

8. Για το καθολικό της μονής Λουκούς βλ. κυρίως Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἡ Μονή Λουκοῦς, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 3 (1923), 419-433 (στο εἶξῃ : ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Λουκοῦς). Τ. Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ κατὰ τὴν Κυνουρίαν μονὴ τῆς Λουκοῦς, Πελοποννησιακά* 6 (1968), 129-190 (στο εἶξῃ : ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Λουκοῦς). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ ἐκκλησίᾳ τῆς Πελοποννήσου μετὰ τὴν Ἄλωση. VIII. Μητροπολις Μονεμβασίας-Καλαμιάτας, Πελοποννησιακά* 19 (1991-1992), 157-160 (στο εἶξῃ : ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μονεμβασία-Καλαμιάτα), και Γ. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, *Το καθολικό της Μονῆς Λουκοῦς*, στο: *ΣΤ' Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* (Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000), [*Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 24, Α΄, Αθήνα 2001-2002], 317-354 (στο εἶξῃ : ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Λουκοῦς).

9. Εκ των βασικών τυπολογικών χαρακτηριστικών του καθολικού, που ενισχύουν τη σύνδεση με τη βυζαντινή παράδοση, σημειώνουμε τον τετράγωνο κυρίως ναό, τη μεταβατική καμάρα στην κάλυψη του βήματος, το τόξο μετώπου στο βήμα. Αντιθέτως, σε

ante quem για την κατασκευή του καθολικού προβάλλεται το έτος 1649, οπότε εκτελείται, σύμφωνα με ιστορικές πηγές¹⁰, το εικονογραφικό του πρόγραμμα. Ο Α. Ορλάνδος¹¹ είχε χρονολογήσει το καθολικό στον 12ο αι., ο Χ. Μπούρας¹² θεωρεί το καθολικό κτίσμα του 17ου αι., ενώ ο Γ. Πουλημένος¹³ υποστηρίζει ότι ο αρχικός ναός, που χρονολογείται στον 12ο -13ο αι., επισκευάστηκε στα μέσα του 16ου αι.¹⁴, πιθανότατα μεταξύ των ετών 1546 και 1555. Η επισκευή, σύμφωνα με τον μελετητή, περιορίστηκε στα ανώτερα σημεία των τοίχων και την κάλυψη των διαμερισμάτων του ναού. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον τυπολογικό στοιχείο του καθολικού, που μάλιστα ίσως και υποκρύπτει σχέσεις και τυπολογικές συγγένειες με τους σύγχρονους του ναούς του Αγίου Όρους, είναι η ύπαρξη δύο μη διασωζόμενων σήμερα παρεκκλησίων, τοποθετημένων εκατέρωθεν δικιόνιου νάρθηκα ο οποίος σήμερα δεν διασώζεται¹⁵. Να σημειωθεί ότι λιτή και πλευρικά παρεκκλήσια εκατέρωθεν αυτής δεν απαντώνται συγχρόνως σε κανέναν από τους μεταβυζαντινούς ναούς της Πελοποννήσου.

Τα περί ύπαρξης παλαιότερης φάσης ενσωματωμένης στην υπάρχουσα μεταβυζαντινή διατυπώνονται και για άλλους ναούς της ομάδας¹⁶, μεταξύ των οποίων, χωρίς αμφιβολία, και ο ναός της Κοίμησης άλλα στοιχεία, όπως η στέγαση του βήματος με την προέκταση της στέγης του ανατολικού σκέλους, και των παραβημάτων με την προέκταση της στέγης των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων, παρουσιάζεται απομάκρυνση από τη βυζαντινή παράδοση.

10. Βλ. σχετικά ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Λουκοῦς, 340.

11. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Λουκοῦς, 431.

12. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001, 256 (στο εξής: ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*), και Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ – Λ. ΜΠΟΥΡΑ, *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αι.*, Αθήνα 2002, 330 και υπ. 30 (στο εξής: ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελληνική ναοδομία*).

13. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Λουκοῦς, κυρίως 347-353.

14. Τα στοιχεία του ναού που φανερώνουν απομάκρυνση από τη βυζαντινή παράδοση ενδεχομένως θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν μια φάση επισκευών ενός μεσοβυζαντινού ναού κατά τους 16ο -17ο αιώνες. Θεωρούμε πάντως ομοίως πιθανόν το καθολικό της Λουκοῦς να κατασκευάστηκε εξ αρχής τον 17ο αι., οπότε τα όποια συντηρητικά του στοιχεία θα αφορούν όχι παλαιότερη φάση, αλλά προσπάθεια μίμησης βυζαντινών προτύπων και έναν ιδιάζοντα εκλεκτικισμό της εποχής. Βλ. σχετικά και Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Το καθολικό της μονής της Μαλεσίνας στη Λοκρίδα, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση* [στο εξής: *Εκκλησίες*], τ. 4, Αθήνα 1993, 129-142, και ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελληνική ναοδομία*, 330 και υπ. 30-35.

15. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Λουκοῦς, κυρίως 352.

16. Ζωοδόχος Πηγή Καρύταινας και Άγιος Νικόλαος Καρύταινας. Τα περί ύπαρξης

της Θεοτόκου στο Νεκροταφείο του Άργους¹⁷ (12ος αι. – 1699), ο οποίος, αν και κτίσμα του 1699, λόγω του γεγονότος ότι τα χαμηλότερα τμήματά του αφορούν ναό του 12ου αι., ως προς την κάτοψη θυμίζει ιδιαιτέρως τους μεσοβυζαντινούς ναούς της Αργολίδας¹⁸.

Συντηρητισμός χαρακτηρίζει, επίσης, το καθολικό της μονής Ταξιαρχών Αιγίου (σχ. 3)¹⁹ (1620), αν και στοιχεία, όπως η κάλυψη του βήματος με προέκταση της καμάρας του ανατολικού σκέλους του σταυρού, η συνεχής κάλυψη – χωρίς μεσολάβηση διαχωριστικών τόξων – των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων με φουρνικά και των παραβημάτων με διαμήκεις καμάρες, φανερώνουν μερική απομάκρυνση από τη βυζαντινή παράδοση. Ενδιαφέρον στοιχείο του καθολικού, που διαπιστώνεται και στον Άγιο Ιωάννη στον Αγιάννη Θυρέας²⁰ αλλά και σε αθωνικούς ναούς της Πελοποννήσου²¹, είναι η στέγαση με ενιαία δικλινή στέγη που καλύπτει ολόκληρο το ανατολικό τμήμα πλην των παραβημάτων.

παλαιότερων φάσεων στους δύο ναούς θα μπορούσαν να υποστηριχτούν βάσιμα μόνο αν προς την κατεύθυνση αυτή οδηγούσαν τα πορίσματα ανασκαφικής έρευνας ή εργασιών συντήρησης στους δύο ναούς.

17. Για τον ναό της Κοίμησης Θεοτόκου στο Νεκροταφείο του Άργους βλ. G. HADJ-MINAGLOU, *L'église de la Théotokos au cimetière d'Argos*, στο: *Études Argiennes* [BCH Suppl. 6], 493-499, και ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*, 78-79.

18. Συγκεκριμένα, θυμίζει την Αγία Μονή Αρείας (βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*, 81-85, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία), την Κοίμηση Θεοτόκου Μέρμπακα (G. HADJ-MINAGLOU, *L'église de la Dormition de la Vierge à Merbaka (Hagia Triada)*, Paris 1992), και την Κοίμηση Θεοτόκου στον Χώνικα (βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*, 325-328, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

19. Ως συντηρητικά στοιχεία του καθολικού θα σημειώναμε τον ελαφρώς μόνο ορθογώνιο κυρίως ναό (λόγος κεντρικού προς πλάγια κλίτη 1,1: 1), και τους πεσσότοιχους που χωρίζουν το βήμα από τα παραβήματα και διατρυπώνται από στενά ανοίγματα επικοινωνίας. Για το καθολικό των Ταξιαρχών Αιγίου βλ. Α. ΜΟΥΤΣΑΛΗ, *Νέα Μονή Ταξιαρχών Αιγιαλείας*, στο *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μοναστήρια της Αχαΐας*, εκδ. Μ. ΓΕΩΡΓΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Athènes - Paris 1980, 60-65.

20. Αν και διατυπώθηκε η άποψη ότι ο Άγιος Ιωάννης στον Αγιάννη Θυρέας είναι κτίσμα του 15ου αι. (βλ. Π. Ι. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ – Ν. Γ. ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Αρκαδία. Τα μοναστήρια και οι εκκλησίες της. Οδοιπορικό 10 αιώνων*, Αθήνα 2000, 166 [στο εξής: ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ – ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Αρκαδία*]), πιθανότερο φαίνεται – όπως προκύπτει και από την σύγκριση και ομοιότητά του με το καθολικό Αγίας Τριάδας Μελιγούς – να εντάσσεται στον 17ο αι..

21. Ο ίδιος τύπος στέγασης διαπιστώνεται και στους αθωνικούς ναούς του καθολικού της Αγίας Τριάδας Μελιγούς και του ναού της Κοίμησης στην Καλλονή Λακωνίας.

Στο καθολικό της Ζωοδόχου Πηγής Στεμνίτσας²² (πιθανότερον μέσα 17ου αι.)²³ (σχ. 4) έχουμε τη σαφέστερη υπενθύμιση των βυζαντινών τρόπων όσον αφορά στη διαμερισματοποίηση της στέγης²⁴, καθώς τα παραβήματα στεγάζονται με μονοκλινείς στέγες, χαμηλότερες εκείνων των γωνιαίων διαμερισμάτων, και το βήμα με δικλινή στέγη χαμηλότερη από τη στέγη του ανατολικού σκέλους. Αν και, βάσει των μορφολογικών/κατασκευαστικών κυρίως χαρακτηριστικών του κτίσματος²⁵, θεωρούμε πιθανή τη χρονολογική του τοποθέτηση στον 17ο αι., αρκετά εκ των τυπολογικών χαρακτηριστικών του²⁶ κάνουν περισσότερο πιθανή είτε την ύπαρξη παλαιότερης φάσης – υπεύθυνης για την κάτοψή του – είτε μια κατ' επιλογήν προσκόλληση σε παλαιότερους τρόπους.

22. Για τον ναό βλ. κυρίως Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηριῶν τῆς Γορτυνίας*, Αθήνα 1956, 37-48 (στο εξής: ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γορτυνία*).

23. Ο ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ (*Γορτυνία*, 42), χρονολογεί τον ναό στα 1443 ελάχιστα πριν την Άλωση, βασιζόμενος στην ανάγνωση της κτητορικής του επιγραφής. Ο ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, (*Ἡ ἐκκλησία τῆς Πελοποννήσου μετὰ τὴν Ἄλωσιν. V. Ἡ Μητρόπολις Λακεδαιμονίας, Πελοποννησιακά* 18 (1989-1990), 152 [στο εξής: ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Λακεδαιμονία*]) προτείνει διαφορετική ανάγνωση (ΑΧΟΒ = 1672) του ελλιπούς ιχνογραφήματος της χρονολογίας της επιγραφής που αφορά την τοιχογράφηση του ναού και ακολούθως προτείνει ως περίοδο κατασκευής του ναού τα μέσα του 17ου αι..

24. Ισχυρή μορφολογική ομοιότητα παρουσιάζει ως προς το χαρακτηριστικό αυτό ο ναός της Στεμνίτσας με την Κοίμηση της Θεοτόκου στα Χρύσαφα. Οι δύο ναοί συγγενεύουν και όσον αφορά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, αλλά κυρίως ως προς την οδοντωτή ταινία που περιτρέχει την ανατολική πλευρά και καμπυλώνεται πάνω από τα τόξα των παραθύρων, αλλά και ως προς τον οδοντωτό σταυρό, ο οποίος στον ναό των Χρυσάφων απαντάται πάνω από τα παράθυρα των χορών και του βήματος και στον ναό της Στεμνίτσας πάνω από το παράθυρο του βήματος.

25. Η αμελής και πρόχειρη κατασκευή απομακρύνει τον ναό από τη βυζαντινή ναοδομική παράδοση. Παρομοίως, η κεραμοπλαστική οδοντωτή πλίνθινη ζώνη, που περιτρέχει την ανατολική πλευρά στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων και καμπυλούμενη περικλείει τα τρία παράθυρα των κογχών του ιερού, και η οδοντωτή ταινία που σχηματίζει σταυρό πάνω από το παράθυρο της κόγχης του βήματος, προσεγγίζει τον ναό στο καθολικό της μονής Βαρών (αρχές 17ου αι.) και κυρίως στο αθωνικού τύπου καθολικό της μονής Ζερμπίτσας (1639). Μάλιστα, στο καθολικό της Ζερμπίτσας γίνεται παρόμοια με το καθολικό της Στεμνίτσας προσπάθεια να εφαρμοστεί στην ανατολική πλευρά ένα αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα.

26. Στα χαρακτηριστικά πρωιμότητας του ναού συγκαταλέγουμε τον μεγάλο λόγο του κεντρικού προς τα πλάγια κλίτη (2,5 : 1), την κάλυψη του βήματος με μεταβατική καμάρα, τα στενά και ιδιαίτερος χαμηλά ανοίγματα του βήματος προς τα παραβήματα, αλλά και τον τρόπο στέγασης.

Στους ναούς Αγίου Νικολάου²⁷ (16ος - 17ος αι. - σχ. 5 και 6) και Ζωοδόχου Πηγής Καρύταινας²⁸ (16ος - 17ος αι. - σχ. 7), και στο καθολικό του Αγίου Νικολάου Βαρσών²⁹ (σχ. 8 - πιθανώς αρχές 17ου αι.) η απλοποίηση στη στέγη καθώς και άλλα στοιχεία, μεταξύ των οποίων ο μικρός λόγος του κεντρικού χώρου προς τους πλάγιους³⁰, η κάλυψη του βήματος με προέκταση της καμάρας του ανατολικού σκέλους, ο χαμηλοτύμπανος τρούλλος, η κερανοπλαστική τους διακόσμηση³¹, συνηγορούν στη χρονολογική τους τοποθέτηση - κατά το πιθανότερον - στον 17ο αι.³². Για τους δύο ναούς της Καρύταινας, που παρουσιάζουν

27. Για τον ναό του Αγίου Νικολάου Καρύταινας βλ. κυρίως ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γορτυνία*, 60-69, και ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Λακεδαιμονία*, 149. Ο ναός θεωρείται από τον Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ (*Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, Αθήνα 1942, 498) βυζαντινός, που επισκευάστηκε κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Βλ. σχετικά και ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ - ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Αρκαδία*, 125, όπου αναφέρεται ως κτίσμα του 13ου αι.. Η παρούσα πάντως εικόνα του ναού δεν ενισχύει τα σχετικά με την ύπαρξη παλαιότερης φάσης.

28. Για το καθολικό της Ζωοδόχου Πηγής Καρύταινας βλ. κυρίως ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γορτυνία*, 48-60. Για τον ναό διατυπώνεται η άποψη πως έχει κτιστεί πάνω σε μεσοβυζαντινό κτίσμα (βλ. σχετικά και ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ - ΠΕΤΡΟΥΛΙΑ, *Αρκαδία*, 124) ή ότι η αρχική του φάση ανάγεται στον 14ο αι. [βλ. σχετικά Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Καρύταινα. Ζωοδόχος Πηγή*, ΑΔ 55, Χρονικά Β1 (2000), Αθήνα 2009, 257]. Είναι πιθανόν, αν υπάρχει φάση της ύστερης βυζαντινής περιόδου, αυτή να αφορά το τέλος του 14ου ή τις αρχές του 15ου αι., εποχή στην οποία χρονολογείται και το κωδωνοστάσιο του ναού.

29. Για το καθολικό του Αγίου Νικολάου Βαρσών βλ. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αί παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναὶ Γοργοεπηκόου, Βαρσών καὶ Ἐπάνω Χρέπας ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἰδίως ἀπόψεως, *ΕΕΒΣ* 29 (1959), 416-436, (στο εξής : ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αί παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναί), όπου και προτείνεται η αποδεκτή και σήμερα χρονολόγηση του καθολικού στις αρχές του 17ου αι..

30. Ζωοδόχος Πηγή Καρύταινας (1,6 : 1), Άγιος Νικολάος Καρύταινας (1,45 : 1), καθολικό Αγίου Νικολάου Βαρσών (1,75 : 1).

31. Η διακόσμηση περιορίζεται στην ανατολική πλευρά των τριών ναών. Στο καθολικό του Αγίου Νικολάου Βαρσών, ο εντοιχισμός αρχαίων γλυπτών, οι οδοντωτές ζώνες στην ανατολική πλευρά και το οδοντωτό γείσο της κόγχης του βήματος, προδίδουν διακοσμητική διάθεση και εντείνουν τις συγγένειες του ναού με άλλους, όπως - κυρίως - με το καθολικό της Κοίμησης Θεοτόκου Ζερμπίτσας (1639). Στη Ζωοδόχο Πηγή Καρύταινας παρόμοιας εκτέλεσης οδοντωτή ζώνη περιτρέχει την ανατολική πλευρά στο ύψος γένεσης του τόξου του κεντρικού παραθύρου, ενώ οι οδοντωτοί πλίνθινοι σταυροί πάνω από τα παράθυρα των παραβημάτων θυμίζουν ανάλογο σταυρό πάνω από την κόγχη του βήματος στο καθολικό της Ζωοδόχου Πηγής Στεμνίτσας αλλά και στο αθωνικού τύπου καθολικό της μονής Ζερμπίτσας.

32. Τη χρονολογική τοποθέτηση της Ζωοδόχου Πηγής Καρύταινας και του

στενή συγγένεια μεταξύ τους³³, έχει διατυπωθεί η προς εξέταση άποψη πως αποτελούν επισκευές μεσοβυζαντινών ναών ή χτίστηκαν πάνω στα λείψανα μεσοβυζαντινών ναών.

Στον Άγιο Νικόλαο Μυστρά³⁴ (πιθανώς τέλη 17ου αι. - σχ. 9 και 10) είναι εμφανής σε πλήθος στοιχείων η προσκόλληση στην υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου³⁵ και κυρίως η ιδιαίτερη συγγένειά του, σε επιμέρους τυπολογικά χαρακτηριστικά, με τον δικιόνιο ναό της Ευαγγελίστριας. Η συγγένεια αυτή είναι – κατά τη γνώμη μας – που δικαιολογεί χαρακτηριστικά του ναού, όπως η επιμήκυνση του κυρίως ναού και ο μικρός λόγος του κεντρικού προς τους πλάγιους χώρους, και όχι οι αλλαγές που παρατηρούνται από τα τέλη του 17ου αι. και εξής στην εν γένει ναοδομία της Πελοποννήσου και χαρακτηρίζουν τους σταυροειδείς της επόμενης ομάδας.

Συμπερασματικά λοιπόν μπορούμε να υποστηρίξουμε – όσον αφορά τους σύνθετους σταυροειδείς εγγεγραμμένους των δύο πρώτων

καθολικού του Αγίου Νικολάου Βαρσών στον 17ο αι. ενισχύει και το τυπολογικό στοιχείο της έλλειψης διαχωριστικών τόξων μεταξύ ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων και παραβημάτων και της συνακόλουθης συνεχούς κάλυψης, των μεν ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων με φουρνικά, των δε παραβημάτων με διαμήκεις καμάρες. Το στοιχείο αυτό αποτελεί κοινό τόπο για τους χρονολογούμενους στον 17ο αι. αθωνικού τύπου ναούς της Πελοποννήσου, κάποιοι εκ των οποίων μάλιστα (Κοίμηση Θεοτόκου και Άγιοι Τεσσαράκοντα στα Χρύσαφα, Αγία Τριάδα Μελιγούς) βρίσκονται στην ίδια «γειτονιά» με το καθολικό της μονής Βαρσών.

33. Τυπολογικά στοιχεία που τονίζουν τη συγγένεια των δύο ναών της Καρύταινας είναι οι παρόμοιες μετρικές σχέσεις των επιμέρους διαμερισμάτων, ο τρόπος οριοθέτησης (με χαμηλούς πεσσούς) του βήματος, τα ευρέα αλλά χαμηλά ανοίγματα επικοινωνίας του βήματος με τα παραβήματα, οι μικρότατες κόγχες που εγγράφονται στον ανατολικό τοίχο εκατέρωθεν της κόγχης του βήματος.

34. Για τον ναό του Αγίου Νικολάου στον Μυστρά βλ. Ν. Β. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *Μυστράς*, Αθήναι 1975, 70. Σ. ΣΙΝΟΣ, Άγιος Νικόλαος, *Τα μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Αθήνα 2009, 216-220. Η Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ (Άγιος Δημήτριος. *Η Μητρόπολη του Μυστρά*, Αθήνα 2002, 47) προτείνει χρονολόγηση του ναού στα τέλη του 17ου με αρχές του 18ου αι..

35. Η προσκόλληση του ναού στην υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική του Μυστρά είναι εμφανής σε στοιχεία όπως ο διώροφος νάρθηκας (Άγιος Δημήτριος, Οδηγήτρια, Παντάνασσα), η ιδιαίτερη προβολή των ανατολικών διαχωριστικών μεταξύ βήματος και παραβημάτων παραστάδων, το πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Με τους δικιόνιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους του Μυστρά (Αγία Σοφία, Περίβλεπτος, Ευαγγελίστρια) οι ομοιότητες αφορούν και την επιμήκυνση του κυρίως ναού.

μεταβυζαντινών αιώνων ή αλλιώς της ομάδας των συντηρητικών ναών – ότι οι τυπολογικές διαφορές τους με τους βυζαντινούς ομοιότυπούς τους ναούς είναι σε γενικές γραμμές επουσιώδεις και δευτερεύουσες και δεν παρατηρείται – λόγω ίσως του εν γένει σημειωθέντος συντηρητισμού – ουσιαστική μεταβολή ή τροποποίηση του τύπου. Κατά συνέπεια έως τα μέσα τουλάχιστον του 17ου αι. οι σύνθετοι σταυροειδείς της Πελοποννήσου αποτελούν ουσιαστικά μία βυζαντινή επιβίωση.

Οι εξελιγμένοι σύνθετοι σταυροειδείς

Οι χρονολογούμενοι στα τέλη του 17ου, στον 18ο και στις αρχές του 19ου αι. σύνθετοι σταυροειδείς άνευ χορών της Πελοποννήσου παρουσιάζουν σαφή διαφοροποίηση σε επιμέρους χαρακτηριστικά από τους ναούς της συντηρητικής ομάδας και συμβατικά τους εντάσσουμε σε ιδιαίτερη ομάδα, αυτήν των εξελιγμένων σύνθετων σταυροειδών. Πρόκειται³⁶ για τα καθολικά της Νέας Μονής Φιλοσόφου³⁷ (1691 - σχ. 11), της Μαρίτσας Σανταμερίου³⁸ (τέλη 17ου – αρχές 18ου αι.) και της Αγίας Τριάδας στο Λειβαρίτζι (πριν το 1750)³⁹, και τον ναό του Τιμίου Προδρόμου στα Λαγκάδια Γορτυνίας (1808)⁴⁰, του οποίου το δυτικό σκέλος επιμηκύνεται με την προσθήκη δύο επιπλέον στηριγμάτων.

Από τα τέλη του 17ου αι. περίπου και εξής σε ναούς της Πελοποννήσου τονίζεται ο κατά μήκος άξονας⁴¹, τάση που στον υπόλοιπο

36. Για τους ναούς της συγκεκριμένης ομάδας δεν κρίναμε σκόπιμο – εν αντιθέσει με αυτούς της ομάδας των συντηρητικών – να αναφερθούμε ιδιαίτερα και ξεχωριστά στον καθένα, λόγω κυρίως του γεγονότος ότι τόσο για την χρονολόγησή τους όσο και για την εν γένει οικοδομική τους ιστορία φαίνεται να υπάρχουν σαφέστερα στοιχεία.

37. Για το καθολικό της Νέας Μονής Φιλοσόφου βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γορτυνία*, 69-83. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονή Φιλοσόφου*, Αθήνα 1960, κυρίως 33-36, και Κ. Π. ΔΙΑΜΑΝΤΗ – Ε. Ν. ΠΑΝΤΟΥ, *Τα μοναστήρια στο φαράγγι του Λούσιου ποταμού στην Αρκαδία*, Αθήνα 2006, 40-49.

38. Για το καθολικό της Μαρίτσας Σανταμερίου βλ. Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, *Μονή Μαρίτσας*, στο: *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μοναστήρια της Αχαΐας*, έκδ. Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Αθήνα 2006, 185-189.

39. Για το καθολικό της Αγίας Τριάδας στο Λειβαρίτζι βλ. Α. ΚΟΥΜΟΥΣΗ, *Λειβαρίτζι: Μονή Αγίας Τριάδας*, στο: *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μοναστήρια της Αχαΐας*, έκδ. Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Αθήνα 2006, 166-169.

40. Για τον ναό του Τιμίου Προδρόμου στα Λαγκάδια Γορτυνίας βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γορτυνία*, 88.

41. Για την τάση επιμήκυνσης στους μεταβυζαντινούς ναούς βλ. σχετικά

ελλαδικό χώρο εμφανίζεται ήδη από τις αρχές του ίδιου αι. – από την αφετηρία δηλαδή της δεύτερης, κατά πολλούς μελετητές, περιόδου της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής⁴² – και αποτελεί σχεδόν γενικό κανόνα για τους μεταβυζαντινούς ναούς ανεξαρτήτως τύπου. Ο τονισμός του μήκους στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της περιόδου στην Πελοπόννησο επιτυγχάνεται με την μερική και λελογισμένη επιμήκυνση του δυτικού σκέλους του σταυρού⁴³ και οδηγεί σε μικρού βαθμού αλλαγές στις αρκετά αυστηρές αναλογικές σχέσεις μεταξύ των επιμέρους τμημάτων του ναού που παρατηρήσαμε στους ναούς της προηγούμενης ομάδας. Αντιθέτως, σε πολλούς ομοιότυπους ναούς εκτός της Πελοποννήσου, τόσο το δυτικό όσο και το ανατολικό σκέλος του σταυρού είναι ιδιαίτερος επιμηκυσμένα, έτσι ώστε στην κάτοψη ο ναός περισσότερο να θυμίζει τρίκλιτη βασιλική παρά σταυροειδή ναό. Ενδέχεται η συντηρητικότητα που χαρακτηρίζει εν γένει τη μεταβυζαντινή ναοδομία της Πελοποννήσου και η στενή σύνδεση με τη

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γορτυνία*, 109, και Α. Δ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Η αρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών μνημείων της Σκιάθου*, Θεσσαλονίκη 1996, 42.

42. Για τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική έχει προταθεί η διαίρεση σε δύο μεγάλες περιόδους, με την πρώτη να ολοκληρώνεται το 1700 και τη δεύτερη με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, το 1830. Η διαίρεση αυτή, όσο συμβατική και αν θεωρηθεί, αποδίδει μία αναμφίβολη αλλαγή και μία νέα πραγματικότητα στην μεταβυζαντινή εποχή. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι η μεταβυζαντινή εποχή τότε – περί το 1700 – έκλεισε για να αρχίσει η νεώτερη. Βλ. σχετικά και Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Η βυζαντινή παράδοση στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια του 16ου και 17ου αι., στο: Η βυζαντινή παράδοση μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης*, έκδ. J.J. ΥΙΑΝΝΙΑΣ, Αθήνα 1994 (στο εξής ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή παράδοση*), 150.- ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, 237, και St. MAMALOUKOS – M. POLYVIU – P. THEOCHARIDES – Y. KIZIS, *Aspects of Post-Byzantine Architecture, Byzantium, Identity, Image, Influence, XIX International Congress of Byzantine Studies, Major Papers*, University of Copenhagen, 18-24 August 1996, έκδ. K. FLEDELIUS, Copenhagen 1996, 287, όπου γίνεται η διάκριση μεταξύ πρώιμης και ύστερης μεταβυζαντινής περιόδου.

43. Η επιμήκυνση του δυτικού σκέλους αποτελεί ενιαία τάση της εποχής της πρώιμης Τουρκοκρατίας, η οποία γίνεται εντονότερη προϊόντος του χρόνου, και θα πρέπει να συνδυαστεί με συνειδητή προσπάθεια μίμησης του ναοδομικού τύπου της τρίκλιτης βασιλικής και αντιμετώπισης αναγκών, όπως της αύξησης του εκκλησιαζόμενου πληθυσμού, και επ' ουδενί με αβέβαιους επηρεασμούς από τη Ρωσία, τη Σερβία ή την Αρμενία (βλ. σχετικά και Σ. ΒΟΠΑΤΖΗΣ, *Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ελλάδος κατά τον 16ο αι., Οι μονές του Αγίου Βησσαρίωνος (Δούσινο) και του Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδα)*, Αθήνα 2000, 90 και 112).

βυζαντινή παράδοση να ήταν ο λόγος που δεν παρατηρείται παρόμοια των υπολοίπων ελλαδικών περιοχών εξέλιξη. Η σημαντικότερη ίσως αλλαγή και εξέλιξη που σηματοδοτείται σε σχέση με τους ναούς της δεύτερης ομάδας είναι ο περιορισμός ή και η απώλεια της αυτοτέλειας των παραβημάτων⁴⁴, εξέλιξη που επιτυγχάνεται με τη διεύρυνση και ύψωση των ανοιγμάτων επικοινωνίας μεταξύ βήματος και παραβημάτων (σχ. 12) και την συνακόλουθη ενοποίηση των τριών χώρων του ιερού. Το χαρακτηριστικό αυτό, όπως βέβαια και η μερική έστω επιμήκυνση του ναού, αποδεικνύουν την επιρροή που δέχθηκε ο σύνθετος σταυροειδής – ακόμη και στη συντηρητική Πελοπόννησο – από την τρίκλιτη βασιλική⁴⁵, στην οποία τα παραπάνω χαρακτηριστικά είναι κυρίαρχα. Η επιρροή, βέβαια, γίνεται ιδιαίτερα και περισσότερο εμφανής στην περίπτωση των ναών με επιμηκυσμένο, μέσω ζεύγους κιόνων, δυτικό σκέλος και των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της γεωγραφικής ομάδας Σπετσών - Αργολίδας, για τους οποίους θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Εν γένει, οι όποιες ρωγμές στη συντηρητικότητα της μεταβυζαντινής ναοδομίας της Πελοποννήσου ανιχνεύονται εντονότερα στο εμφανιζόμενο ενίοτε πνεύμα εκλεκτικισμού και επηρεασμού από αρχιτεκτονικές παραδόσεις άλλων περιοχών του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου⁴⁶.

Συγκεκριλώνοντας λοιπόν μπορούμε να δεχτούμε ότι η νέα εποχή στην εφαρμογή του τύπου ξεκινά περί το 1700, οπότε παρατηρείται – όπως τονίστηκε – προσαρμογή των ναών, που ακολουθούν ακόμη τον

44. Στοιχείο που επίσης συντελεί στον περιορισμό της αυτοτέλειας των παραβημάτων και εμφανίζεται σε ναούς της ομάδας (καθολικά Νέας Μονής Φιλοσόφου και Μαρίτσας Σανταμερίου, Αγία Τριάδα στο Λειβαδίτσι) είναι η εγγραφή των κογχών των παραβημάτων στο πάχος του ανατολικού τοίχου.

45. Για τις μεταβυζαντινές βασιλικές στον ελλαδικό χώρο βλ. ενδεικτικά Α. ORLANDOS, *Ein spätbyzantinischer Hallenkirchen-typus Nordgriechenlands*, *JÖB* 21 (1972), 209-222. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Ο αρχιτεκτονικός τύπος της βασιλικής κατά την τουρκοκρατία και ο πατριάρχης Καλλίνικος*, *Εκκλησίες*, τ. 1, Αθήνα 1979, 159-168. Θ. ΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΝΑΠΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική στην Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας*, *Εκκλησίες - Συναγωγές - Τζαμιά*, Θεσσαλονίκη 1989.

46. Στο καθολικό της μονής Μαρίτσας Σανταμερίου – που δεν έχει νάρθηκα, όπως και αρκετοί ομοιότυποι ναοί της Πελοποννήσου – τα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με τρούλλους και ως εκ τούτου ο ναός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πεντάτρουλλος. Ανάλογη περίπτωση – που δεν απαντά σε κανέναν άλλο ναό της μεταβυζαντινής Πελοποννήσου – αποτελεί το οκτάστυλης παραλλαγή καθολικό της μονής Ρέθα (1742) στην Αιτωλοακαρνανία.

τύπο, στα νέα δεδομένα και η μερική έστω απομάκρυνσή τους από τις βυζαντινές αφετηρίες. Χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η υιοθέτηση πολλών στοιχείων, κυρίως από την κυρίαρχη κατά την εποχή τρικλιτη βασιλική⁴⁷, και η εμφάνιση ναών που, αν και αυστηρώς τυπολογικά ανήκουν στην κατηγορία των σύνθετων σταυροειδών, όπως οι ναοί με επιμηκυσμένο, μέσω ζεύγους, κιόνων δυτικό τμήμα, στην ουσία αποτελούν συγχώνευση του σύνθετου σταυροειδούς με την τρικλιτη βασιλική.

Οι ημισύνθετοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι

Η κατηγορία των ημισύνθετων σταυροειδών εγγεγραμμένων θεωρείται χαρακτηριστική της Ελλαδικής Σχολής και είχε μεγάλη διάδοση κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο στην Πελοπόννησο. Στα μεταβυζαντινά χρόνια στην κατηγορία των ημισύνθετων εντάσσονται ο Άγιος Δημήτριος στα Χρύσαφα, τα καθολικά των μονών Μεγάλου Σπηλαίου, Κοίμησης στην Ορθοκωστά και Κοίμησης Νεοχωρίου, η Κοίμηση και ο Άγιος Νικόλαος στο Καστέλλι Σπετσών, οι Ταξιάρχες Ερμιόνης, η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λυγουριό, ο Άγιος Νικόλαος Λικινίου Μονεμβασιάς, οι Ταξιάρχες Μελιγαλά, το καθολικό της Παλαιοπαναγιάς Κυνουρίας, ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στην Καστάνια (Καστάνιτσα)⁴⁸ της Έξω Μάνης και ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Μηλέα⁴⁹ της Έξω Μάνης.

Ο παλαιότερος των ομοιότυπων ναών, ο Άγιος Δημήτριος στα Χρύσαφα⁵⁰ (α' τέταρτο 17ου αι. - σχ. 13 και 14), συνδυάζει

47. Ο 17ος αι. σηματοδοτεί την απαρχή της εξάπλωσης των ναών στον τύπο της τρικλιτης βασιλικής, τόσο στις περιπτώσεις των ενοριακών ναών όσο και σε αυτές των καθολικών, γεγονός που έχει ως συνέπεια τον περιορισμό από τούδε και στο εξής των διαφορετικών τύπων σταυροειδών ναών.

48. Η αρχική φάση του ναού ανάγεται στα υστεροβυζαντινά χρόνια, ενώ η παρούσα μορφή – με προέκταση του σταυρικού πυρήνα προς ανατολάς και την προσθήκη τριών ημικυλινδρικών θόλων που στεγάζουν το ιερό του – χρονολογείται με *terminus ante quem* το 1719, έτος τοιχογράφησης του ναού. Για τον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στην Καστανιά (Καστάνιτσα) βλ. Ν. ΣΚΑΓΚΟΣ, *Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στην Καστάνια (Καστάνιτσα) της Έξω Μάνης*, Σπάρτη 2008.

49. Ο ναός επεκτείνεται δυτικά με νάρθηκα, του οποίου οι καμάρες συνέχονται με τους ημικυλινδρικούς θόλους του κυρίως ναού. Πιθανώς έχει κτιστεί στη θέση παλαιότερου βυζαντινού ναού, του 12ου αι.. Για τον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Μηλέα βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Ήρουναι εις την Μεσσηνιακήν Μάνην*, ΠΑΕ (1976), 224.

50. Για τον ναό του Αγίου Δημητρίου στα Χρύσαφα βλ. Μ. ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ-ΣΠΑΝΟΥ - Μ.

μεσοβυζαντινά χαρακτηριστικά, όπως η υποχώρηση των τυμπάνων στα πέρατα της εγκάρσιας κεραίας, η κάλυψη των γωνιαίων διαμερισμάτων με ημικυλινδρικές καμάρες και οι τρίπλευρες αψίδες, με νεωτερικά στοιχεία, όπως ο ιδιαίτερος τονισμός του κατά μήκος άξονα. Τα καθολικά των μονών Κοίμησης Νεοχωρίου⁵¹ (1696), Ορθοκωστές⁵² (1617/1864) και Παλαιοπαναγιάς Κυνουριάς⁵³ (1812 - σχ. 15), θυμίζουν περισσότερο τυπολογικά τα βυζαντινά παραδείγματα του τύπου, λόγω χαρακτηριστικών όπως ο ελαφρώς ορθογώνιος κυρίως ναός, οι συγκεκριμένες μετρικές σχέσεις των επιμέρους διαμερισμάτων⁵⁴ και η κάλυψη – στην περίπτωση της Παλαιοπαναγιάς – και των δυτικών γωνιαίων διαμερισμάτων με διαμήκεις καμάρες. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί το καθολικό της μονής Μεγάλου Σπηλαίου⁵⁵ (1641 -σχ. 16), η μορφή και τα τυπολογικά χαρακτηριστικά του οποίου επιβλήθηκαν πιθανώς λόγω του περιορισμένου χώρου και του γεγονότος ότι το ιερό λαξεύτηκε στον βράχο.

ΚΑΡΥΩΤΟΥ, Ο ναός του Αγίου Δημητρίου στα Χρύσαφα Λακωνίας, *Εκκλησίες*, τ. 2, Αθήνα 1982, 287-298.

51. Για τον ναό της Κοίμησης Νεοχωρίου βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αί παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναί, 430-435.

52. Το καθολικό είναι κτίσμα του 1617 και ανακαινίστηκε το 1864. Για την Παναγία την Ορθοκωστή ή Αρτοκωστή βλ. Μ. ΘΕΟΧΑΡΗ, Παναγία η Αρτοκωστή, *ΑΕ* 1953-4, 232-252 και ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μονεμβασία-Καλαμάτα 133-134.

53. Η Ι. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ (Το καθολικό της μονής Παλαιοπαναγιάς στην Κυνουρία, *Εκκλησίες* τ. 6, Αθήνα 2002, 193-204), χαρακτηρίζει τυπολογικά τον ναό ως απλό τετρακίονιο σταυροειδή εγγεγραμμένο, όμως η κάτοψη που συνοδεύει το κείμενο δεν αφήνει αμφιβολία πως πρόκειται για ημισύνθετο τετρακίονιο σταυροειδή εγγεγραμμένο, αρκούντως συγγενή τυπολογικά με τον ναό του Αγίου Δημητρίου στα Χρύσαφα. Το καθολικό της Παλαιοκαρυάς στην Κυνουρία ανακαινίσθη εκ βάθρων το 1812, με πιθανή την περίπτωση να εδράζεται – τουλάχιστον στην ανατολική πλευρά, με τις τρεις τρίπλευρες κόγχες του ιερού, και την κανονικότητα και αυστηρότητα στην χάραξη – σε μεσοβυζαντινό ναό. Σε μεσοβυζαντινούς ναούς προσιδιάζει η κάτοψη μόνο του ανατολικού τμήματος του ναού, καθώς στην κατά μήκος τομή τα ψηλά ανοίγματα επικοινωνίας βήματος/ παραβημάτων δεν αφήνουν αμφιβολία ότι αφορούν τη φάση του 1812.

54. Ο λόγος του κεντρικού προς τα πλάγια κλίτη είναι 2: 1 στα καθολικά Ορθοκωστές και Παλαιοπαναγιάς, και 1,7: 1 στο καθολικό Νεοχωρίου.

55. Για το καθολικό της μονής Μεγάλου Σπηλαίου βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ Μονὴ Μεγάλου Σπηλαίου. Ἱστορία καὶ Τέχνη, *ΑΔ* 4 (1918), 46-80 (παράρτημα), και CH. G. CHOTZAKOGLIOU, *Untersuchungen zur Geschichte, Architektur und Wandmalerei der Klosterkirche Mega-Spelaion auf der Peloponnes*, Wien 1997, κυρίως 124-148.

Στο πλαίσιο, επίσης, τόσο των σύνθετων όσο κυρίως των ημισύνθετων σταυροειδών εγγεγραμμένων θα μπορούσαμε να διακρίνουμε ορισμένους ναούς και να κάνουμε λόγο για την υποομάδα Σπετσών/Αργολίδας και για την υποομάδα των ναών με επιμηκυσμένο, μέσω ζεύγους κίωνων, δυτικό σκέλος. Και στις δύο υποομάδες είναι φανερή η υποχώρηση των βυζαντινών τρόπων, τόσο όσον αφορά τα τυπολογικά χαρακτηριστικά, όσο, κυρίως, τα μορφολογικά/κατασκευαστικά⁵⁶.

Η υποομάδα Σπετσών/Αργολίδας

Στην υποομάδα Σπετσών/Αργολίδας εντάσσουμε τους ναούς της Κοίμησης⁵⁷ (16ος-17ος αι.) και του Αγίου Νικολάου στο Καστέλλι Σπετσών⁵⁸ (16ος-17ος αι.), των Ταξιαρχών Ερμιόνης⁵⁹ (17ος αι.) και της Κοίμησης στο Λυγουριό⁶⁰ (1701-σχ. 17). Η ονομασία *Ομάδα Σπετσών/Αργολίδας*, προέκυψε αβίαστα, λόγω του γεγονότος ότι και οι τέσσερις ναοί εντοπίζονται στις παραπάνω περιοχές - δύο στις Σπέτσες και δύο στην Αργολίδα.

Οι Ταξιάρχες Ερμιόνης (σχ. 18) εντάσσονται καταρχήν στην παραλλαγή των σύνθετων σταυροειδών, ενώ οι υπόλοιποι τρεις ναοί εντάσσονται στην παραλλαγή των ημισύνθετων. Οι ναοί της υποομάδας στο σύνολό τους αναφέρονται επίσης και ως ναοί που συνδυάζουν τον σταυροειδή εγγεγραμμένο με την τρίκλιτη βασιλική⁶¹. Οι δύο ναοί της Αργολίδας, οι Ταξιάρχες, δηλαδή, Ερμιόνης και η Κοίμηση στο Λυγουριό, εντάσσονται συγχρόνως και στην υποομάδα ναών με επιμηκυσμένο, μέσω ζεύγους κίωνων, δυτικό σκέλος, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Τα ιδιαίτερα τυπολογικά στοιχεία που μας οδήγησαν στο διαχωρισμό των τεσσάρων αυτών -χρονολογούμενων στα τέλη στα τέλη του 17ου

56. Βλ. σχετικά Κ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - Χ. ΠΙΝΑΤΣΗ, Τρεις εκκλησίες της Β' Ενετοκρατίας στο Λυγουριό, *Εκκλησίες*, τ. 6, Αθήνα 2002, 31 (στο εξής: ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΠΙΝΑΤΣΗ, Λυγουριό), και γενικά επί του θέματος ΜΠΟΥΡΑΣ, Βυζαντινή παράδοση, 147-163.

57. Για τον ναό της Κοίμησης στο Καστέλλι Σπετσών βλ. Α. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ναοί στο Καστέλλι Σπετσών, *Εκκλησίες* τ. 3, Αθήνα 1989, 211-228.

58. Για τον ναό του Αγίου Νικολάου στο Καστέλλι Σπετσών βλ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Καστέλλι, 211-228.

59. Για τον ναό των Ταξιαρχών Ερμιόνης βλ. Γ. ΠΡΟΚΟΠΟΥ, Ο ναός των Ταξιαρχών στην Ερμιόνη, *Εκκλησίες* τ. 4, Αθήνα 1993, 153-162.

60. Για τον ναό της Κοίμησης Θεοτόκου στο Λυγουριό βλ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΠΙΝΑΤΣΗ, Λυγουριό, κυρίως 13-19.

61. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΠΙΝΑΤΣΗ, Λυγουριό, 15.

με αρχές του 18ου αι. – ναών από τους υπόλοιπους της παραλλαγής, είναι κυρίως η κάλυψη των τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων και των παραβημάτων με τεταρτοκυλινδρικές καμάρες (σχ. 19)⁶² και, κατόπιν, οι ιδιαίτερα επιμηκυσμένες αναλογίες των γωνιαίων διαμερισμάτων, που δίνουν εξωτερικά την εντύπωση ότι οι ναοί είναι τρουλλαίες τρίκλιτες βασιλικές, φανερώνοντας συγχρόνως μια ενδεχόμενη προσπάθεια πειραματισμού⁶³. Σε προσπάθεια πειραματισμού και υιοθέτησης στοιχείων από διαφορετικές αρχιτεκτονικές παραδόσεις θα πρέπει να αποδοθούν τα εμφανή οθωμανικά⁶⁴ στοιχεία/επιδράσεις σε ναούς της ομάδας.

Η επιλογή του τρόπου κάλυψης με τεταρτοκυλινδρικές καμάρες στους ναούς της υποομάδας αποδόθηκε⁶⁵ σε επιδράσεις από τους δικιόνιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς στο Λυγουριό, το Σοφικό και τον Μυστρά, ενώ εν γένει η εφαρμογή του συγκεκριμένου τυπολογικού χαρακτηριστικού συνδέθηκε με φραγκικές καταβολές⁶⁶.

62. Σημειώνουμε ότι ο συγκεκριμένος τρόπος κάλυψης των γωνιακών διαμερισμάτων παρουσιάζει μεγάλη διάδοση σε όλη σχεδόν την ελλαδική επικράτεια στο διάστημα από τη μεσοβυζαντινή εποχή έως την όψιμη τουρκοκρατία. Αναφέρουμε ενδεικτικά από τη μεσοβυζαντινή περίοδο τους ναούς της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και του Ταξιάρχου στο Σοφικό, του Προδρόμου Κωστανιανής, του Αγίου Δημήτριου Τουρκοπάλου, του Αγίου Αθανασίου στο Βασιλικό Πωγωνίου. Εφαρμόζεται, επίσης, η κάλυψη αυτή σε ναούς της Κρήτης και ενδεχομένως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως Καστοριάς. Από τη μεταβυζαντινή επίσης περίοδο εκτός των ναών που εξετάζονται αναφέρουμε ακόμη την Αγία Μαρίνα Λυγουριού και την Παναγίτσα Τρικάλων (για τον ναό βλ. σχετικά Α. ΠΑΣΑΛΗ, *Η Ζωοδόχος Πηγή στην Παναγίτσα Τρικάλων, στο: Δέκατο Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1997, 58-59).

63. Ενισχυτικά ως προς τα σχετικά με την πρόθεση πειραματισμού, να σημειώσουμε ότι το βήμα σε ναό (Κοίμηση στο Λυγουριό) της υποομάδας τονίζεται ιδιαίτερα, συναγωνιζόμενο, μάλιστα, το μήκος ακόμα και του κυρίως ναού, ενώ σε άλλο ναό της υποομάδας (Αγιο Νικόλαο Σπετσών) είναι ιδιαιτέρως μικρό.

64. Ως οθωμανικές επιδράσεις καταχωρούνται τα τόξα διπλής καμπυλότητας και τα λιθανάγλυφα.

65. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Καστέλλι, 212.

66. Βλ. σχετικά ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Παρατηρήσεις στην διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικιόνιων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος, *ΔΧΑΕ* περίοδος Δ', 14 (1987-1988), 202 (στο εξής : ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Γωνιακά διαμερίσματα), και πιο πρόσφατα Μ. ΚΑΠΠΑΣ – Γ. ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, Επανεξέταση δύο ναών του Σοφικού Κορινθίας, *ΔΧΑΕ* περίοδος Δ', 27 (2006), 70-71 υπ. 31. Η μορφή αυτή έχει άμεση σχέση με την ρομανική αρχιτεκτονική (ενότητα Ωβέρνης) και συναντάται στη βυζαντινή

Είναι πάντως πιθανότερο – όποια και αν είναι η τυπολογική αφετηρία – πρακτικές ανάγκες⁶⁷ να οδήγησαν στον συγκεκριμένο τρόπο κάλυψης των γωνιακών διαμερισμάτων και όχι η προσπάθεια πιστής εφαρμογής αμφιβόλων προτύπων.

Η υποομάδα των ναών με επιμηκυσμένο μέσω ζεύγους κιόνων δυτικό σκέλος Στην υποομάδα αυτή⁶⁸, το ειδοποιό χαρακτηριστικό είναι ότι η ανωδομή

παράδοση ήδη από τον 12ο αι., βλ. σχετικά ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Καστέλλι, 215 και υπ. 12. Ο Α. ΟΡΑΝΔΟΣ [Ναοί της Ανατολικής Κορινθίας, *ABME* 1 (1935), 61], υποστηρίζει ότι αυτή η μορφή κάλυψης είναι βυζαντινή και άσχετη προς τη φραγκική επίδραση. Τα περί δυτικής προέλευσης βασίστηκαν εν πολλοίς και στην τεταρτοκυλινδρική κάλυψη στα γωνιαία διαμερίσματα του καθολικού της Βλαχέρνας Ηλείας, όπου όμως οι καλύψεις αυτές αφορούν επέμβαση κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, πιθανώς κατά την περίοδο της Β' Βενετοκρατίας (1685-1715). Βλ. σχετικά και Δ. Χ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης κατά την μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2008, τ. 1, 146 και υπ. 551 [=http://digital.lib.auth.gr/record/66388].

67. Να καλυφθούν δηλαδή τα πλάγια διαμερίσματα κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αποτρέπεται το μικρό ύψος των τοξοστοιχιών, κάτι που θα συνέβαινε αν επιλεγόταν η κάλυψη με ημικυλινδρικές καμάρες, και ακόμα η ανισοσταθμία των στεγών μεταξύ ανατολικών και δυτικών διαμερισμάτων, που θα συνέβαινε αν καλύπτονταν τα ανατολικά διαμερίσματα με καμάρες και τα δυτικά με φουρνικά ή τεταρτοσφαίρια. Βλ. σχετικά ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Γωνιακά διαμερίσματα, 203. Επιπροσθέτως (βλ. σχετικά και ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ – ΠΙΝΑΤΣΗ, Λυγουριό, 16), με τον συγκεκριμένο τρόπο κάλυψης επιτυγχάνεται η ενοποίηση του κεντρικού με τα πλάγια κλίτη, με την κατασκευή τόξων μεγάλου ανοίγματος και σε μεγάλο ύψος.

68. Οι ναοί αυτοί αναφέρονται επίσης και ως οκτάστυλοι. Στην περίπτωση χρησιμοποίησης του παραπάνω χαρακτηρισμού θα πρέπει να γίνει καταρχάς σαφές ότι δεν έχουν, πλην των οκτώ στηριγμάτων, καμία σχέση με τους μεσοβυζαντινούς οκτάστυλους ναούς, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από την παρεμβολή μεταξύ των τεσσάρων στηριγμάτων του τρούλλου και του δυτικού και ανατολικού τοίχου τεσσάρων ακόμα στηριγμάτων, δύο δηλαδή μεταξύ των δυτικών γωνιαίων διαμερισμάτων και του δυτικού σκέλους του σταυρού, και δύο μεταξύ των παραβημάτων και του ανατολικού σκέλους του σταυρού. Για τους μεσοβυζαντινούς οκτάστυλους βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Σπερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1992, 112-116. Οι ναοί με επιμηκυσμένο, μέσω ζεύγους κιόνων, δυτικό σκέλος αναφέρονται επίσης ως υποκατηγορία των σταυροειδών ναών με επιμηκυσμένη τη δυτική κεραία, κατά τρόπο ώστε αυτοί να λαμβάνουν τη μορφή σταυρικής βασιλικής με τρούλλο [Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Μεσαιωνικά Φθιώτιδος – Φωκίδος, *ΑΔ* 17 (1961-62) Β1, 166], ή ως εκφυλισμένοι σταυροειδείς που ομοιάζουν με την τρουλλαία βασιλική (Α. ΠΟΡΤΕΛΑΝΟΣ, Αγία Παρασκευή Σιάτιστας, στο: *Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία μνημείων και συνόλων*, τ. 1, Αθήνα 1984, 86, και ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γορτυνία*, 96), ενώ προτάθηκε και ο

του ναού δεν ερείδεται σε έξι στηρίγματα, αλλά σε οκτώ, εκ των οποίων τα δύο πρόσθετα επιμηκύνουν τον ναό προς τα δυτικά. Στην υποομάδα εντάσσονται ναοί χρονολογούμενοι περί τα τέλη του 17ου και αρχές του 18ου αι., και συγκεκριμένα ναοί της Αργολίδας εντασσόμενοι και στην προηγούμενη υποομάδα, οι Ταξιάρχες δηλαδή Ερμιόνης και η Κοίμηση στο Λυγουριό, και ακόμη ο Τίμιος Πρόδρομος στα Λαγκάδια Γορτυνίας, ναός σύνθετος τετρακιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος, καθώς και οι ημισύνθετοι ναοί του Αγίου Νικολάου Λικινίου Μονεμβασιάς⁶⁹ (1703 - σχ. 20) και των Ταξιάρχων Μελιγαλά⁷⁰ (18ος αι.).

Οι λόγοι της προσθήκης ενός επιπλέον ζεύγους κίωνων πιθανότατα σχετίζονται με την πρόθεση δημιουργίας ευρύτερου χώρου για το εκκλησίασμα⁷¹ αλλά σαφέστατα και με τη βαθμιαία επικράτηση του

χαρακτηρισμός τους ως σταυροειδών εγγεγραμμένων με έναν επιπλέον κάρναβο (Γ. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ, Ο Άγιος Αθανάσιος Ρουμ-Παλαμιά Καρδίτσας, *Εκκλησίες*, τ. 3, 148) ή ως επιμηκυσμένων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών (Γ. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ, Ο Άγιος Αθανάσιος Παλαμιά Καρδίτσας, *Ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1989, 40-41). Για τους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της μεσοβυζαντινής περιόδου, στους οποίους διευρύνεται ο ωφέλιμος χώρος με την προσθήκη πρόσθετου ζεύγους στηριγμάτων βλ. Μ. ΚΑΠΠΑΣ, Οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου»*, Αθήνα 2007, 341-352. Από τους ναούς της κατηγορίας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο (βλ. σχετικά και ΜΕΣΣΗΣ, Σύνθετος σταυροειδής, 210 υπ. 39) σημειώνουμε ενδεικτικά την Αγία Παρασκευή Σιάτιστας (1677), τα καθολικά των μονών Λυγκοβιστίου (1737) και Ρέθα (1742) στην Αιτωλοακαρνανία, Δαμιάστας στη Φθιώτιδα (17ος-18ος αι.) και τον Άγιο Αθανάσιο Ρουμ-Παλαμιά (1811).

69. Για τον ναό του Αγίου Νικολάου Λικινίου βλ. Χ. ΚΑΛΛΙΠΑ, Ο Ναός του Αγίου Νικολάου του Λικινίου στη Μονεμβασία, *Εκκλησίες*, τ. 7, Θεσσαλονίκη 2013, 57-67, όπου και διατυπώνεται πειστικά η άποψη ότι ο ναός έμεινε ανολοκλήρωτος. Ο ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ (Μονεμβασία-Καλαμάτα, 39 και 45) υποστηρίζει ότι, αν και ο ναός αφορά τον σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο, κατατάσσεται μάλλον σε εκφυλισμένη μορφή θολωτής βασιλικής.

70. Στον ναό της Μεσσηνίας, που παρουσιάζει δυσεπίλυτα προβλήματα χρονολόγησης των τριών πιθανώς οικοδομικών του φάσεων, η προσθήκη των δύο επιπλέον στηριγμάτων δεν αφορά στην αρχική του φάση. Για τις πληροφορίες και τα στοιχεία που μου παρέσχε για τον ουσιαστικώς αδημοσίευτο ναό της μεσσηνικής κωμόπολης οφείλω να ευχαριστήσω τον φίλο αρχαιολόγο Μιχάλη Κάππα. Για τον ναό βλ. επίσης Ε. ΧΑΛΚΙΑ, *26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Το έργο για τα έτη 2007-2010*, Αθήνα 2010, 24-25.

71. Το συμπέρασμα ενισχύει η περίπτωση του καθολικού της Γέννησης Σκοπέλου [μέσα 18ου αι. - Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Μεσαιωνικά Θεσσαλίας και Σποράδων νήσων, ΑΔ 19,Β2

τύπου της βασιλικής ακόμα και στα καθολικά των μοναστηριών. Για τους παραπάνω λόγους ο τύπος αυτός, που συνδυάζει τη δρομικής κάτοψης τρίκλιτη βασιλική⁷² με τον σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο, παρουσιάζοντας τόσο τα λειτουργικά πλεονεκτήματα της πρώτης⁷³ όσο και τις συμβολικές και αισθητικές αρετές του δεύτερου⁷⁴, δεν εμφανίζεται σε προ του 1600 ναούς, όταν ο τύπος της βασιλικής είχε μικρή διάδοση⁷⁵.

Η συνοπτική παρουσίαση των άνευ χορών σύνθετων και ημισύνθετων ναών της Πελοποννήσου, που προηγήθηκε, και οι μεταξύ τους εμφανείς παρατηρούμενες διαφοροποιήσεις, ευλόγως, νομίζουμε, μας οδήγησαν και στην κατάταξή τους σε επιμέρους ομάδες. Παρά ταύτα δεν θα πρέπει – λόγω των επιμέρους διαφοροποιήσεων – να υποβαθμίζουμε τα κοινά τους στοιχεία, που εύκολα μπορούν να τους διαφοροποιήσουν στο σύνολό τους από τους ομοιότυπούς τους ναούς στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Ως ενοποιητικά χαρακτηριστικά των μεταβυζαντινών σύνθετων και ημισύνθετων σταυροειδών της Πελοποννήσου μπορούμε να θεωρήσουμε την απουσία κυβικής βάσης του τρούλλου, τις τρίπλευρες προβεβλημένες κόγχες του ιερού⁷⁶, την προτίμηση της κάλυψης των παραβημάτων με

(1964), 280-281, και Α. ΣΑΜΨΩΝ, *Ναοὶ καὶ μοναὶ εἰς τὴν νῆσον Σκόπελον*, Αθήνα 1974, 34-38], αλλά και του εξεταζόμενου στη δημοσίευσή μας ναού των Ταξιαρχών Μελιγαλά, όπου η επιμήκυνση αυτή δεν αφορούσε τον αρχικό σχεδιασμό, αλλά πραγματοποιήθηκε σε φάσεις προέκτασης, με την τροποποίηση όλης της δυτικής απόληξης των ναών. Βεβαίως, όσον αφορά τρίκλιτες βασιλικές η διεύρυνση προς τα δυτικά του ναού ήταν πολύ συνηθισμένη πρακτική, κυρίως κατά τους 18ο και 19ο αι..

72. Οι ναοί της υποομάδας παρουσιάζουν λόγο μήκους προς πλάτος που πλησιάζει το 1,5/1 ή και το ξεπερνά.

73. Μεταξύ άλλων λειτουργικών πλεονεκτημάτων της τρίκλιτης βασιλικής σημειώνουμε ως σημαντικότερα την δυνατότητα κατασκευής ναών μεγάλου μήκους που συγχρόνως – λόγω του συνήθους στις τρίκλιτες βασιλικές περιορισμού του κεντρικού κλίτους, με το πλησίασμα των στηριγμάτων στον κεντρικό άξονα – μπορούν πολύ πιο εύκολα και γρήγορα να καλυφθούν είτε με ξύλινη στέγη είτε με κτιστή θολοδομία.

74. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ – ΠΙΝΑΤΣΗ, Λυγουριό, 15.

75. Αντιθέτως, από το β' κυρίως μισό του 18ου αι. ναούς με επιμηκυσμένο μέσω ξεύγους κίωνων δυτικό σκέλος συναντούμε σε όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα και η προτίμηση αφορά ιδιαίτερος στην Αιτωλοακαρνανία και, κυρίως, στα χωριά του θεσσαλικού κάμπου από τις αρχές του 19ου αι..

76. Οι τρίπλευρες κόγχες του ιερού είναι ο κανόνας στο σύνολο του ελλαδικού χώρου κατά τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, στην Πελοπόννησο όμως συνεχίζουν και μετά το 1700, όταν στις υπόλοιπες περιοχές του ελλαδικού χώρου η προτίμηση σε αυτές περιορίζεται δραστικά.

διαμήκεις καμάρες⁷⁷ – με την εξαίρεση των ναών της ομάδας των Σπετσών. Τα στοιχεία αυτά, συγχρόνως, τονίζουν τη σύνδεση, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο κατά περίπτωση βαθμό, των ναών που παρουσιάζουμε με την παράδοση της ελλαδικής σχολής κατά τη βυζαντινή περίοδο και το συντηρητισμό που χαρακτήριζε τη σχολή αυτή.

Οι ναοί Αθωνικού τύπου

Στην Πελοπόννησο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο εκτός από τους ναούς τους εντασσόμενους στις προαναφερθείσες παραλλαγές του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, εντοπίζεται και μία ομάδα ναών που φέρουν πλευρικές κόγχες σε έναν σύνθετο σταυροειδή εγγεγραμμένο πυρήνα, ναών δηλαδή που εντάσσονται στον αθωνικό τύπο⁷⁸. Η παρουσία των αθωνικού τύπου ναών στην Πελοπόννησο επικεντρώνεται στην περίοδο από τα τέλη του 16ου έως τα τέλη πιθανόν του 17ου αι.⁷⁹, και σε μια συγκεκριμένη και μικρή περιοχή του εν λόγω γεωγραφικού διαμερίσματος⁸⁰. Η απουσία βυζαντινών ή χρονολογούμενων στον 16ο αι. αθωνικού τύπου καθολικών στην Πελοπόννησο γεννά το ερώτημα αν οι χορηγοί και οι μάστορες των αθωνικών καθολικών της Πελοποννήσου επηρεάστηκαν άμεσα από ναούς του 16ου αι. στη βορείως της Πελοποννήσου ηπειρωτική Ελλάδα, και δη το Άγιον Όρος⁸¹,

77. Η κάλυψη των παραβημάτων με διαμήκεις καμάρες, που αφορά και στο σύνολο σχεδόν των μεταβυζαντινών ναών της Πελοποννήσου που εντάσσονται στον τύπο του σύνθετου τετρακιδίου, ανακαλεί την ελλαδική σχολή της μεσοβυζαντινής περιόδου.

78. Ο αθωνικός τύπος ναού πρωτοεμφανίζεται περί τα τέλη του 10ου αι. στο Άγιο Όρος και καθ' όλη τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο σπανίως εμφανίζεται εκτός της μοναστικής πολιτείας. Όσον αφορά μάλιστα στην Πελοπόννησο θα πρέπει να σημειωθεί ότι κανείς ναός του τύπου δεν εντοπίζεται πριν από το τέλος του 16ου αι.. Για τους αθωνικούς ναούς βλ. Β. ΜΕΣΣΗΣ, *Ναοί αθωνικού τύπου*, τ. 1 και 2, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2010 [=http://digital.lib.auth.gr/record/123970 (στο εξής : ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*)].

79. Ο 17ος αι. θεωρείται αιώνας ανασυγκρότησης για την εκκλησία της Πελοποννήσου και δη για την Επισκοπή Λακεδαιμονίας. Βλ. σχετικά ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Λακεδαιμονία*, 48.

80. Τόσο πριν όσο και μετά από αυτό το χρονικό διάστημα στην Πελοπόννησο για την κατασκευή των καθολικών, και ιδιαιτέρως αυτών που εκφράζουν υψηλές κατά το μάλλον ή ήττον προθέσεις, επιλέγεται εν γένει ο απλός ή σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος.

81. Το γεγονός ότι τα τρία εκ των καθολικών του τύπου (Αγίων Τεσσαράκοντα, Ζερμπίτσας και Μελιγούς) ήταν σταυροπηγιακές μονές ενισχύει, κατά τη γνώμη μας, την πιθανότητα να επηρεάστηκαν τυπολογικά από μεγάλα καθολικά μοναστικών κέντρων της

ή ακολούθησαν κάποιο χαμένο σήμερα πρότυπο από την όμορφή τους περιοχή.

Αθωνικού τύπου ναοί της Πελοποννήσου είναι ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στα Χρύσαφα⁸², που πιθανώς αρχικά ήταν καθολικό μονής, τα καθολικά των Αγίων Τεσσαράκοντα στα Χρύσαφα, της Ζερμπίτσας και της Μελιγούς Κυνουρίας, ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Καλλονή Λακωνίας, και το ημισύνθετο σταυροειδούς εγγεγραμμένου πυρήνα καθολικό της Κοίμησης Θεοτόκου στην Μικρομάνη Μεσσηνίας, ενώ στο πλαίσιο της ίδιας ομάδας εντάσσεται πιθανώς και το καθολικό του Αγίου Γεωργίου στο Λυκοβουνό Λακωνίας (σχ. 21)⁸³, για το οποίο, όμως, δυστυχώς δε διαθέτουμε κανένα στοιχείο της ανωδομής του.

Η Κοίμηση της Θεοτόκου στα Χρύσαφα⁸⁴ (1580-1630)⁸⁵ (σχ. 22)

εποχής εκτός Πελοποννήσου. Για τον σταυροπηγιακό χαρακτήρα των τριών παραπάνω μονών βλ. αντιστοίχως Τ. Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Δύο λακωνικά χριστιανικά μνημεία με έργα του Γεωργίου Μόσχου (μονή Αγίων Τεσσαράκοντα και Άγιος Νικόλας Χρύσαφας), *Πελοποννησιακά* 7 (1969-1970), 2 (στο εξής: ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Λακωνικά μνημεία*). Θ. Ν. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἱερὰ μονὴ Ζερμπίτσης. Ἀνέκδοτα περὶ αὐτῆς ἔγγραφα – κειμήλια*, Αθήνα 1966, 25. Ο τρόπος εισαγωγής του αθωνικού τύπου στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική της Πελοποννήσου, μέσω ενδεχομένων μιας αμεσότερης επιρροής της αγιορείτικης παράδοσης, χρήζει περαιτέρω διερεύννησης, κυρίως στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής ιστορίας.

82. Τα Χρύσαφα είναι οικισμός που γνώρισε σημαντική ανάπτυξη κατά τον 17ο αι.. Βλ. σχετικά ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Λακεδαίμονία*, 83-84.

83. Το καθολικό δεν διατηρεί κανένα στοιχείο της ανωδομής του, γεγονός που δεν μπορεί να αποκλείσει την περίπτωση να ήταν ημισύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος με πλευρικές κόγχες. Φαίνεται ότι ακολούθησε, εκτός των χωρών, το περίγραμμα δύο παλαιότερων ναών, στον τύπο πιθανώς του δίστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Η τρίτη και τελευταία φάση του καθολικού, στον τύπο του αθωνικού ναού, χρονολογείται στον 17ο αι., βάσει της διάδοσης που γνώρισε ο τύπος στη ΝΑ Πελοπόννησο κατά το συγκεκριμένο αι.. Για τον ναό του Αγίου Γεωργίου Λυκοβουνού βλ. Κ. Π. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, Μια άγνωστη βυζαντινή θέση στο Λυκοβουνό της Λακωνίας. Στοιχεία από την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', 32 (2011), 19-32, και ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 176 και τ. 2, 320-321.

84. Για την Κοίμηση στα Χρύσαφα βλ. Μ. ΚΑΡΥΩΤΟΥ, Η εκκλησία της Κοίμησης της Παναγίας στα Χρύσαφα Λακωνίας, στο: *Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία μνημείων και συνόλων*, Α', Αθήνα 1984, 49-64, και ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 172-173 και τ. 2, 308-311.

85. Ελλείψει επιγραφικών μαρτυριών η προτεινόμενη χρονολόγηση στο διάστημα 1580-1630 (βλ. σχετικά και ΚΑΡΥΩΤΟΥ, Παναγία στα Χρύσαφα, 61) βασίζεται στα τυπολογικά χαρακτηριστικά του ναού και σε ιστορικά στοιχεία. Πιθανώς κατά την περίοδο της Β' Βενετοκρατίας, και ακριβέστερα μεταξύ 1685 και 1730, προστέθηκε

βρίσκεται πιο κοντά στην εφαρμογή του τύπου κατά την πρόωμη μεταβυζαντινή περίοδο⁸⁶ και πιθανώς λειτούργησε ως τυπολογικό πρότυπο για τους υπόλοιπους ναούς, στους οποίους διακρίνονται κάποια σημάδια απλοποίησης⁸⁷.

Το καθολικό της μονής Αγίων Τεσσαράκοντα⁸⁸ (1615 - σχ. 23), συνεχίζει επίσης τη βυζαντινή παράδοση στην εφαρμογή του τύπου⁸⁹,

το καμπαναριό (ΚΑΡΥΩΤΟΥ, Παναγία στα Χρύσαφα, 61). Θεωρούμε πιθανότερη την χρονολόγηση του ναού των Χρυσάφων στο τελευταίο τέταρτο του 16ου αι..

86. Στη Θεοτόκο στα Χρύσαφα η διαμόρφωση του ύψους των πλευρικών τοίχων των διαφόρων διαμερισμάτων και κατά συνέπεια η διαμερισματοποίηση της στέγης θα μπορούσαν να συγκριθούν με τα ανάλογα αποτελέσματα στα μεσοβυζαντινά καθολικά των μονών Βατοπεδίου και Ιβήρων.

87. Χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να τοποθετήσουν τον ναό στην αρχή της τοπικής αυτής σχολής ή πιο κοντά – σε σχέση με τους υπόλοιπους ναούς της ομάδας – σε ένα μη διασωθέν σήμερα πρότυπο είναι τα ισομήκη διαμήκη σκέλη του σταυρού, ο μεγαλύτερος, εν συγκρίσει με τους άλλους ναούς, λόγος του κεντρικού χώρου προς τους πλάγιους, η όμοια κάλυψη – με φουρνικά – των τετράγωνων στην κάτοψη γωνιαίων διαμερισμάτων, ο μικρός λόγος του ιερού σε σχέση με το ανατολικό σκέλος του σταυρού. Την υπόθεση περί λειτουργίας του ναού στα Χρύσαφα ως πρότυπο για τους υπόλοιπους ναούς της ομάδας τονίζει το γεγονός ότι τα Χρύσαφα και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο απετέλεσαν ένα πολύ σημαντικό κέντρο της περιοχής. Βλ. σχετικά και Τ. Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Πελοποννησιακή παιδεία μετά την Άλωση, στο: *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτραι 25-31 Μαΐου 1980*, 1, Αθήνα 1982, κυρίως 250-252.

88. Χρονολογείται, βάσει της κτητορικής επιγραφής, στα 1615 εκτός του νάρθηκα που προστέθηκε μεταξύ του 1615 και του 1619/1620. Η τελευταία χρονολογία αναγράφεται ως έτος ανέγερσης και τοιχογράφησης του καθολικού σε δεύτερη κτητορική επιγραφή στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι το έτος αυτό αφορά μόνο την τοιχογράφηση του καθολικού και αποτελεί *terminus ante quem* για την προσθήκη του νάρθηκα. Για το καθολικό της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Λακωνικά μνημεία, 1-28, και ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 173-174 και τ. 2, 311-315.

89. Τη σύνδεση με την παλαιότερη παράδοση προδίδουν οι παραστάδες των πλευρικών τοίχων στις οποίες απολήγουν τα τόξα, ο μικρός λόγος του ιερού σε σύγκριση με το ανατολικό σκέλος του σταυρού (0,9: 1), τα ίσου μήκους διαμήκη σκέλη του σταυρού. Οι παραστάδες μεταξύ παραβημάτων και ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων, αλλά και η απουσία των εδραζόμενων σε αυτές και αποληγόντων στους πλάγιους τοίχους τόξων, καθώς και το γεγονός ότι οι διαμήκεις καμάρες των παραβημάτων συνεχίζουν έως τα φουρνικά των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων, θυμίζουν ανάλογη λύση στο καθολικό της μονής Λουκούς.

υπάρχουν όμως και στοιχεία που πιστοποιούν ότι βρισκόμαστε σε ένα στάδιο απλοποίησης⁹⁰ σε σχέση με την Παναγία στα Χρύσαφα.

Στο καθολικό της μονής Ζερμπίτσας⁹¹ (1639 -σχ. 24 και 25), παρουσιάζονται πολλές και εμφανέστατες ομοιότητες με τους Αγίους Τεσσαράκοντα⁹², γεγονός που προδίδει πιθανώς και το ίδιο συννεύμα κατασκευής, αν και τους δύο ναούς τους χωρίζει χρονική απόσταση περί τα εικοσιπέντε χρόνια.

Τάσεις μεγαλύτερης απλοποίησης διαπιστώνονται στους άλλους ναούς του τύπου – καθολικό Μελιγούς Κυνουρίας, Εισόδια Θεοτόκου Καλλονής, Μικρομάνη –, που πιθανότατα έπονται χρονικά των τριών ναών στους οποίους έγινε ήδη αναφορά.

Στο καθολικό της Αγίας Τριάδας Μελιγούς⁹³ (μετά το 1612⁹⁴ και

90. Στοιχεία που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ρέποντα προς την απλοποίηση είναι ο έστω και ελαφρώς ορθογώνιος στην κάτοψη κυρίως ναός, ο ιδιαίτερα μικρός λόγος (1,95: 1) του κεντρικού χώρου προς τους πλάγιους, ο τρούλλος που καλύπτει χώρο μικρότερο του κεντρικού τετραγώνου.

91. Για το καθολικό της μονής Ζερμπίτσας βλ. Α. ΑΝΔΡΟΥΛΙΑΔΗ, *Μονή Ζερμπίτσας, Πελοποννησιακά* 15 (1982-84), 161-183, και ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 174 και τ. 2, 315-320. Το καθολικό της μονής Ζερμπίτσας χρονολογείται, βάσει της κτητορικής επιγραφής, στα 1639, χωρίς όμως να μπορεί να αποκλειστεί η περίπτωση να χτίστηκε εν μέρει τουλάχιστον πάνω σε μεσοβυζαντινό ναό. Το ότι το υπάρχον καθολικό χτίστηκε πάνω στα ερείπια παλαιότερου βασιίζεται σε στοιχεία ιστορικά αλλά και κατασκευαστικά, που εντοπίζονται, από τη δημοσιεύσασα το ναό, στο χώρο του ιερού. Βλ. σχετικά ΑΝΔΡΟΥΛΙΑΔΗ, *Ζερμπίτσα*, 162 και 177.

92. Η ομοιότητα των δύο ναών αναγιγνώσκεται – εκτός από τα κοινά χαρακτηριστικά της ομάδας – στις παρόμοιες μετρικές σχέσεις του κυρίως ναού και του ιερού, στην ομοιότροπη κάλυψη των γωνιαίων διαμερισμάτων, στα τόξα μετώπου στους χορούς και την κόγχη του βήματος, στον τρούλλο που καλύπτει χώρο μικρότερο του κεντρικού τετραγώνου, αλλά και στον καθ' όλα παρόμοιο στην κάτοψη και την κάλυψη των πλευρικών διαμερισμάτων τριμερή νάρθηκα. Στο καθολικό των Αγίων Τεσσαράκοντα ο νάρθηκας αποτελεί, όπως είδαμε, προσθήκη (μεταξύ 1615 και 1619/1620) λίγα χρόνια μετά την κατασκευή του υπολοίπου ναού (1615) και, κατά συνέπεια, τοποθετείται ακόμη πιο κοντά χρονολογικά στην κατασκευή του καθολικού της Ζερμπίτσας.

93. Για το καθολικό της Αγίας Τριάδας στη Μελιγού βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονεμβασία-Καλαμάτα*, 161 (υποστηρίζεται ότι η μονή κτίστηκε στο διάστημα 1550-1600). ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 174-175 και τ. 2, 321-325.

94. Το 1612 ιδρύεται βάσει ιστορικών πηγών (βλ. σχετικά ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Λουκοῦς*, 156-157) η μονή. Το μόνο στοιχείο που ενισχύει μια τόσο πρόωπη χρονολόγηση είναι ο

πιθανώς στο β' μισό του 17ου αι.) στοιχεία, όπως ο ορθογώνιος κυρίως ναός, η ιδιαίτερη επιμήκυνση του δυτικού σκέλους του σταυρού, αλλά και η κάλυψη του βήματος με προέκταση της καμάρας του ανατολικού σκέλους του σταυρού, προδίδουν, εκτός από μια εμφανέστατη απλοποίηση στην εφαρμογή του τύπου, και αδυναμίες κατά την κατασκευή.

Ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Καλλονή⁹⁵ (πριν το 1739 - σχ. 26), αν και απέχει ελάχιστα μόνο χιλιόμετρα από τα Χρύσαφα, φαίνεται λιγότερο συνδεδεμένος τυπολογικά με τους ναούς των Χρυσάφων και περισσότερο με το καθολικό της Αγίας Τριάδας Μελιγού⁹⁶.

Το καθολικό της μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μικρομάνη⁹⁷ (β' μισό 17ου αι.) φέρει δύο επιπλέον στηρίγματα στα δυτικά και παρουσιάζει μεγαλύτερη συγγένεια, βάσει τυπολογικών του χαρακτηριστικών - όπως τα ευρέα και ψηλά ανοίγματα επικοινωνίας βήματος/παραβημάτων - με

τρόπος στέγασης του ανατολικού τμήματος του ναού, ο οποίος είναι ακριβώς παρόμοιος με του καθολικού των Ταξιαρχών Αγίου (1620).

95. Τα πολύ μικρά ανοίγματα του ναού στην Καλλονή, ο κοντός και ευρύς τρούλλος, και το μικρό σχετικά ύψος φέρνουν τον ναό κοντά σε ναούς και καθολικά του β' κυρίως μισού του 17ου αι. και μάς οδηγούν στην τοποθέτησή του - με *terminus ante quem* το 1739, έτος τοιχογράφησής του - στην ίδια περίοδο. Για τον ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου Καλλονής βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικά έπιγραφα Λακωνικής, ΑΕ (1967), 164-167. Υ. NAGATSUKA, *Les églises byzantines en Laconie et dans ses environs. Recherches sur leurs architectures et leurs fresques*, v. 2, These de Doctorat, Paris 1994, σχ. 67.2 (στο εξής: NAGATSUKA, *Laconie*) και ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 175 και τ. 2, 325-327.

96. Κοινά στοιχεία των δύο ναών είναι ο όμοιος λόγος του κεντρικού προς τους πλάγιους χώρους, η επιμήκυνση του δυτικού σκέλους, η κάλυψη του βήματος με την προέκταση της καμάρας του ανατολικού σκέλους αλλά και η κάλυψη, κάτω από την ίδια στέγη, του ανατολικού τμήματος του κυρίως ναού και του βήματος, με τη διαφοροποίηση μόνο των παραβημάτων.

97. Για τον ναό της Μικρομάνης βλ. Β. ΑΛΜΠΑΝΗ, Μοναστήρια και εκκλησίες της Μεταβυζαντινής περιόδου, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 318-322 (στο εξής: ΑΛΜΠΑΝΗ, *Μεσσηνία*). Ακόμη πειστικότερη προβάλλεται η χρονολόγηση του ναού γύρω στα 1700, λόγω των σημαντικών μορφολογικών ομοιοτήτων που παρουσιάζει με εκκλησίες της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο, όπως το καθολικό της μονής Αγίου Κωνσταντίνου στη Καλαμάτα, και η επέκταση του ναού των Αγίων Αποστόλων στην ίδια πόλη. Βλ. σχετικά και ΑΛΜΠΑΝΗ, *Μεσσηνία*, 282-357, και Σ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ - Κ. ΦΛΩΡΟΣ, Η Αναστήλωση του Ι. Ν. Αγίων Αποστόλων Καλαμάτας, στο: *Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία μνημείων και συνόλων*, τ. 3, Αθήνα 1993, 97-118.

τους σύγχρονους του ναούς του Αγίου Όρους⁹⁸ και όχι με τους αθωνικού τύπου ναούς της Πελοποννήσου.

Σε όλους τους ναούς, που τοποθετούνται σε γεωγραφικό κύκλο ακτίνας μερικών δεκάδων χιλιομέτρων, αν και παρατηρούνται ανοίγματα σε νέες τάσεις ή και μερική, όπως είδαμε, απλοποίηση στην εφαρμογή κάποιων τυπολογικών χαρακτηριστικών, κυρίαρχο χαρακτηριστικό τους είναι ότι προσπαθούν να μείνουν κοντά και να προσδεθούν στενά στη βυζαντινή – μέσω των ναών του 16ου αι. – παράδοση εφαρμογής του τύπου⁹⁹. Από την άλλη, το πλήθος των κοινών τυπολογικών¹⁰⁰ και

98. Όπως με το Παρεκκλήσιο της Παναγίας Πορταΐτισσας στη μονή Ιβήρων (1680 – βλ. ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 177 και τ. 2, 107-110), και το Παρεκκλήσιο της Παναγίας Κουκουξέλισσας στη μονή Μεγίστης Λαύρας (1713 – βλ. Σ. ΒΟΓΑΤΖΗΣ, Παναγία η Κουκουξέλισσα ιεράς μονής Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους, στο: *Τριακοστό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2010, 23-24, και ΜΕΣΣΗΣ, *Αθωνικοί*, τ. 1, 181-182 και τ. 2, 110-114).

99. Η προσπάθεια σύνδεσης με το παρελθόν αφορά κυρίως στην εμμονή σε τυπολογικά αλλά και μορφολογικά χαρακτηριστικά της εφαρμογής των σταυροειδών εγγεγραμμένων κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή παράδοση στην Πελοπόννησο. Στο πλαίσιο αυτής της προσκόλλησης εξηγούνται χαρακτηριστικά, όπως οι διαχωριστικοί τοίχοι ιερού και κυρίως ναού, με τα χαμηλά ανοίγματα επικοινωνίας βήματος και παραβημάτων, αλλά και η οδοντωτή ταινία που περιτρέχει εξωτερικά τους τοίχους ή τους τρούλους, καμπυλούμενη πάνω από τα παράθυρα, στοιχείο κοινότατο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική της Μάνης όπου αναφέρουμε ενδεικτικά την παρουσία του στους ναούς Σεργίου και Βάχχου στην Κίττα, Βλαχέρνας στη Μέσαπο, Αγίας Βαρβάρας στην Έρμηο και Ταξιαρχών στον Πύργο Διρού. Στοιχείο «πρωμότητας» είναι επίσης το απλό ή διπλό οδοντωτό γείσο που περιτρέχει προ της στέγας εξωτερικά τους τοίχους και τις κόγχες.

100. Αναφέρουμε από τα κοινά τυπολογικά τους χαρακτηριστικά, α) τον μικρό λόγο του κεντρικού προς τους πλάγιους χώρους – μεταξύ μάλιστα του 1,85 και 1,9 : 1, εξαιρουμένου του Λυκοβουνού, όπου είναι ακόμη μικρότερος, περί το 1,5 : 1, β) τους βαθείς τρίπλευρους χορούς, γ) την προβολή τριών τρίπλευρων κογχών στο ιερό, δ) τον διαχωρισμό του βήματος από τα παραβήματα με συνεχείς τοίχους, οι οποίοι διατρυνώνται από ανοίγματα σημαντικά χαμηλότερα και κατά τι στενότερα από τα ανοίγματα των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων προς το αντίστοιχο σκέλος του σταυρού, ε) την κάλυψη του βήματος με μεταβατική καμάρα – εκτός της Μελιγούς και της Καλλονής – που ολοκληρώνεται στο ύψος του κοσμήτη, στ) την κάλυψη των παραβημάτων με διαμήκεις καμάρες που συνέχονται – λόγω έλλειψης διαχωριστικών τόξων – με τα φουρνικά των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων, αν και το κλειδί τους τοποθετείται αρκετά χαμηλότερα από αυτό των φουρνικών των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων, και, τέλος, ζ) τα ευρέα αλλά χαμηλά ανοίγματα επικοινωνίας μεταξύ βήματος και παραβημάτων.

μορφολογικών¹⁰¹ τους χαρακτηριστικών κάνουν πιθανή την επιρροή τους από ένα κοινό πρότυπο, αν αυτό δεν είναι, για τους τρεις τουλάχιστον εκ των τεσσάρων, η Κοίμηση στα Χρύσαφα.

Συγχρόνως όμως, η απουσία τυπολογικών στοιχείων – όπως η λιτή, τα τυπικαριά, τα προσαρτημένα παρεκκλήσια – με ξεχωριστή βαρύτητα στα καθολικά του Αγίου Όρους και στα μεγάλα μοναστικά καθιδρύματα του 16ου αι., μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η όποια μίμηση υποτιθέμενου προτύπου – αν αυτό βρισκόταν εκτός του συγκεκριμένου γεωγραφικού διαμερίσματος και δεν ήταν η Κοίμηση στα Χρύσαφα, που μας φαίνεται και το πιθανότερο – θα αφορούσε μόνο στην προσθήκη των πλευρικών κογχών. Επιπλέον, η ουσιαστική σύνδεση θα πρέπει να αναζητηθεί σε σχέση με τους σύνθετους σταυροειδείς της Πελοποννήσου.

Ενισχυτικό της σύνδεσης των αθωνικών της Πελοποννήσου με τον άνευ χορών σύνθετο σταυροειδή, όπως αυτός εφαρμόστηκε κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο στο ίδιο γεωγραφικό διαμέρισμα (πίν. 2), είναι η παρουσία πλήθους κοινών τυπολογικών στοιχείων, όπως ο τετράγωνος κυρίως ναός, τα ισομήκη διαμήκη σκέλη του σταυρού, ο λόγος 2 : 1 του κεντρικού χώρου προς τους πλάγιους, η κάλυψη με φουρνικά των γωνιαίων διαμερισμάτων, τα χαμηλά ανοίγματα επικοινωνίας μεταξύ βήματος και παραβημάτων, οι τρίπλευρες προβεβλημένες κόγχες βήματος και παραβημάτων, η μερική έστω διαμερισματοποίηση της στέγης¹⁰², ο

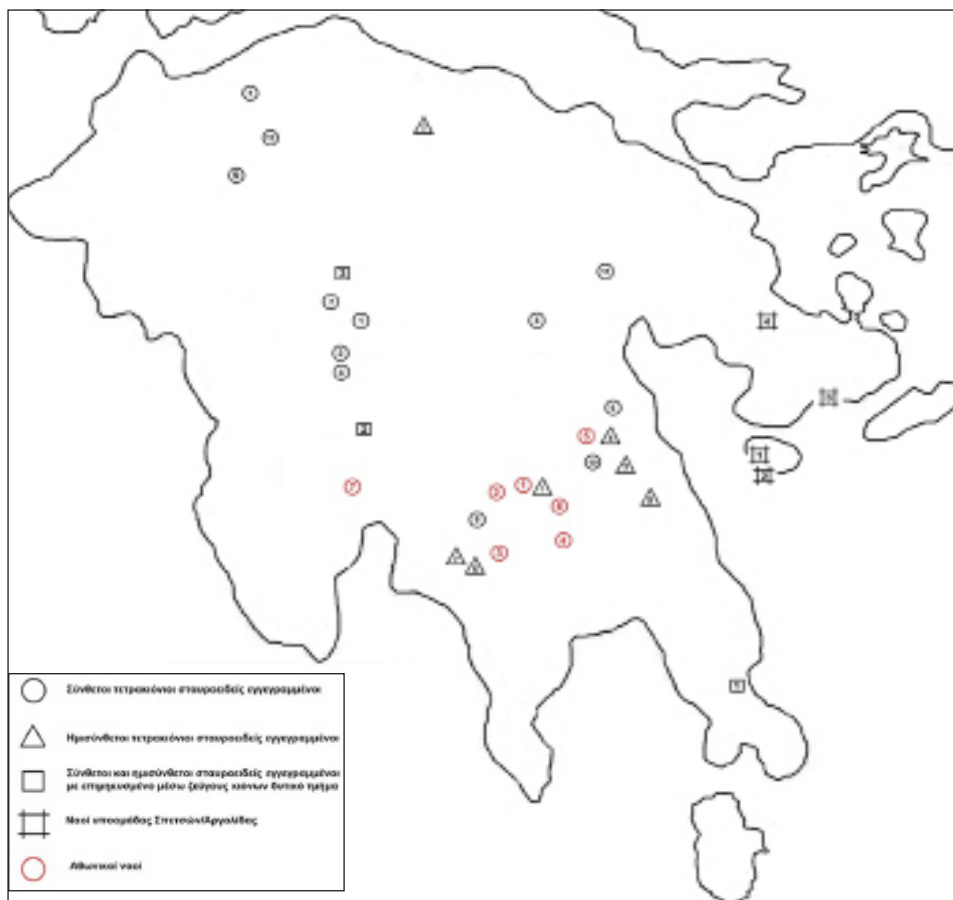
101. Από τα κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά των αθωνικών ναών της Πελοποννήσου αναφέρουμε τον οκτάπλευρο τρούλλο, τους κτιστούς κίονες, τους ψηλούς χορούς και την ψηλή τρίπλευρη κόγχη του βήματος. Κατά περίπτωση και κατά ναούς εμφανίζονται και άλλα κοινά μορφολογικά στοιχεία, όπως οι οδοντωτές ταινίες στην ανατολική πλευρά που κάμπτονται και περιβάλλουν και τα παράθυρα της πλευράς (Κοίμηση Θεοτόκου στα Χρύσαφα, Άγιοι Τεσσαράκοντα, Ζερμπίτσα), τα εφυαλωμένα πινάκια (Κοίμηση Θεοτόκου στα Χρύσαφα, Ζερμπίτσα) ή πλακίδια (Μελιγούς), το διπλό οδοντωτό γείσο (Ζερμπίτσα, Μελιγούς), τα δίλοβα παράθυρα στο ιερό με τα οξυκόρυφα τόξα (Κοίμηση Θεοτόκου στα Χρύσαφα, Ζερμπίτσα) ή χωρίς αυτά (Μελιγούς), τον «ψευδοαθηναϊκό» τρούλλο, με τις καμπύλες επιστέψεις των πλευρών (Άγιοι Τεσσαράκοντα αρχικά, Ζερμπίτσα). Προσπάθεια μίμησης του τρούλλου του καθολικού της Λουκούς διαπιστώνεται στον τρούλλο του καθολικού της Μελιγούς, με την εναλλαγή λαξευμένων λίθων και πλίνθων, τους συμφυείς ημικιονίσκους στις ακμές και το οριζόντιο γείσο από δύο σειρές οδοντωτών πλίνθων.

102. Σε όλους τους ναούς της Πελοποννήσου τονίζεται, υποτυπωδώς έστω, το σταυρικό σχήμα, με τις ιδιαίτερες δικλινείς καλύψεις, με αετωματική απόληξη, για τα εγκάρσια σκέλη του σταυρού. Οι δικλινείς στέγες, είτε έχουμε πλήρη είτε μερική διαμερισματοποίηση της στέγης, απολήγουν σε τριγωνικά αετώματα.

στενός επιμήκης νάρθηκας¹⁰³. Στην ουσία λοιπόν έχουμε να κάνουμε με τον ίδιο τύπο του σύνθετου σταυροειδούς, άνευ ή μετά χορών, καθώς η προσθήκη πλευρικών κογχών δεν επηρέασε σε τίποτα τα χαρακτηριστικά του πυρήνα του τύπου ούτε επέβαλε αλλαγές.

Εν κατακλείδι, από την παρουσίαση των συγκεκριμένων παραλλαγών του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ενισχύεται το συμπέρασμα ότι η μεταβυζαντινή ναοδομία της Πελοποννήσου συνδέεται ισχυρότερα από κάθε άλλη περιοχή της ηπειρωτικής Ελλάδας με τη βυζαντινή αφετηρία. Η σύνδεση διαπιστώνεται αφενός στην συχνότατη επιλογή ναοδομικών τύπων που γνώρισαν σημαντική διάδοση κατά τη μεσοβυζαντινή κυρίως περίοδο, και αφετέρου στην επανάληψη – στο μέτρο του δυνατού – και των επιμέρους τυπολογικών χαρακτηριστικών των ναοδομικών αυτών τύπων.

103. Στην περιοχή της Πελοποννήσου μόνο στους Ταξιάρχες Ερμιόνης απαντά δικιόνιος ευρύς νάρθηκας. Στην περίπτωση αυτή δεν μπορεί να γίνεται λόγος για δικιόνιο λιτή, καθώς ο ναός δεν είναι μοναστηριακός και η στήριξη με ζεύγος κιόνων, που ακολουθούν την ισογραμμή των κιόνων του κυρίως ναού, ήταν επιβεβλημένη λόγω της ευρύτητας του χώρου.

ΣΥΝΘΕΤΟΙ ΤΕΤΡΑΚΙΟΝΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ

1. Καθολικό μονής Σωσδόγου Πηγής Στεμνίτσας. 2. Σωσδόρος Πηγή Καρύττινας. 3. Άγιος Νικόλαος Καρύττινας. 4. Καθολικό μονής Ταβλαράν Αγίου. 5. Καθολικό μονής Αγίου Νικολάου Βαρούν. 6. Καθολικό μονής Λουκοίς. 7. Καθολικό Νέας μονής Φυλάσφου. 8. Άγιος Νικόλαος Μυστρά. 9. Καθολικό μονής Μαρτίνας Σατομαρίου. 10. Άγιος Ιωάννης στον Αγνήνη θυρίδας. 11. Κοίμηση Θεοτόκου στο Νικροταφείο του Άργους. 12. Αγία Τριάδα στο Λαβάρτζι.

ΗΜΙΣΥΝΘΕΤΟΙ ΤΕΤΡΑΚΙΟΝΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ

1. Άγιος Δημήτριος στη Χρύσαφα. 2. Καθολικό μονής Μεγάλου Σπηλαίου. 3. Κοίμηση Νεοχωρίου. 4. Καθολικό μονής Ορθόκασα. 5. Καθολικό μονής Παλαιοπαναγής Κιλευρίας. 6. Μεταμόρφωση Σωτήρος στην Κασπία της Τζα Μόνης. 7. Κοίμηση Θεοτόκου στη Μήλια Τζα Μόνης.

ΥΠΟΟΜΑΔΑ ΝΑΩΝ ΜΕ ΕΠΙΚΛΗΣΜΕΝΟ ΜΕΣΟ ΣΤΕΥΤΟΥΣ ΚΙΟΝΩΝ ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

1. Άγιος Νικόλαος Λακού Μοναχισιάς (ημισύνθετος). 2. Ταξάρχης Μελεγκιά (ημισύνθετος). 3. Τιμας Πρόδρομος στη Λαγκάδια Γορυνίας (σύνθετος).

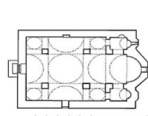
ΥΠΟΟΜΑΔΑ ΣΤΕΥΤΩΝ - ΑΡΙΘΜΩΔΕΣ

1. Κοίμηση στα Καστέλλι (ημισύνθετος). 2. Άγιος Νικόλαος στο Καστέλλι (ημισύνθετος). 3. Ταξάρχης Ερμάκης (οκτάστυλος ημισύνθετος). 4. Κοίμηση Θεοτόκου στο Λαγουρά (οκτάστυλος ημισύνθετος).

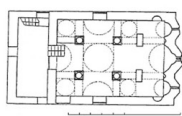
ΑΘΗΝΑΙΟΙ

1. Κοίμηση Θεοτόκου στη Χρύσαφα. 2. Καθολικό μονής Αγίου Τροπαρίου στη Χρύσαφα. 3. Καθολικό μονής Ζηριτίσας. 4. Καθολικό μονής Αγίου Γεωργίου Λακοβουνό. 5. Καθολικό μονής Αγίας Τριάδας Μόλωνας. 6. Ευόδια Θεοτόκου στην Καλλινή Λακωνίας. 7. Κοίμηση Θεοτόκου στη Μικρομάρα Μεσσηνίας (ημισύνθετος τετρακίονος μετά χερών).

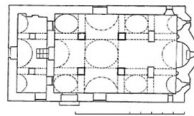
Πιν. 2. Κατόψεις των ναών κατά ομάδες και υπό κοινή κλίμακα

ΣΥΝΘΕΤΟΙ ΤΕΤΡΑΚΙΟΝΙΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ

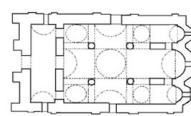
Ζωοδόχος Πηγή Στεμνίτσας

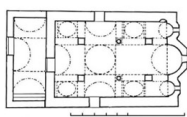
Ζωοδόχος Πηγή Καρύταινας

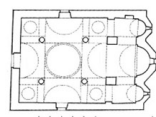
Άγιος Νικόλαος Καρύταινας

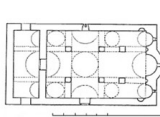
Ταξιάρχες Αιγίου

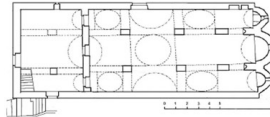
Άγιος Νικόλαος Βαρούν

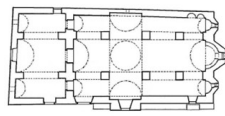
Λουκούς

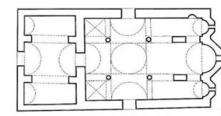
Νέα μονή Φιλοσόφου

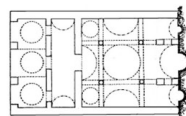
Άγιος Νικόλαος Μυστρά

ΗΜΙΣΥΝΘΕΤΟΙ ΤΕΤΡΑΚΙΟΝΙΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ

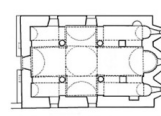
Άγιος Δημήτριος στα Χρύσαφα

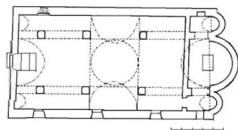
Κοίμηση Νεοχωρίου

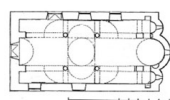
Μεγάλο Σπήλαιο

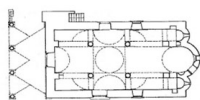
Παλαιοπαναγιά Κυνουρίας

ΥΠΟΜΑΔΑ ΝΑΩΝ ΜΕ ΕΠΙΚΗΚΥΣΜΕΝΟ ΜΕΣΩ ΖΕΥΓΟΥΣ ΚΙΟΝΩΝ ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

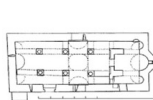
Άγιος Νικόλαος Λικινίου (ημισύνθετος)

ΥΠΟΜΑΔΑ ΣΠΕΤΣΩΝ – ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

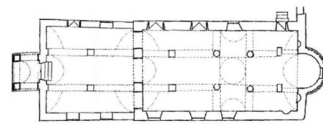
Κοίμηση στο Καστέλλι

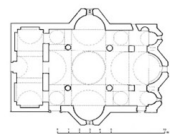
Άγιος Νικόλαος στο Καστέλλι

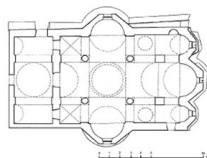
Κοίμηση στο Λιγουριό

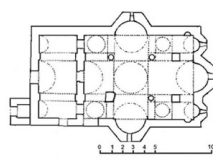
Ταξιάρχες Ερμιόνης

ΑΘΩΝΙΚΟΙ

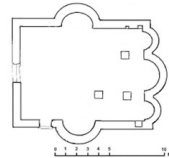
Κοίμηση Θεοτόκου στα Χρύσαφα

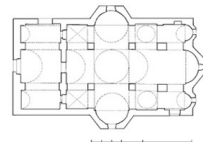
Ζερμπίτσα

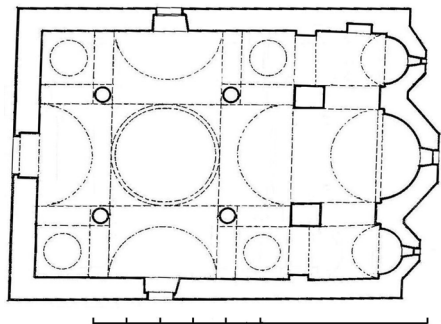
Εισόδια Θεοτόκου στην Καλλονή

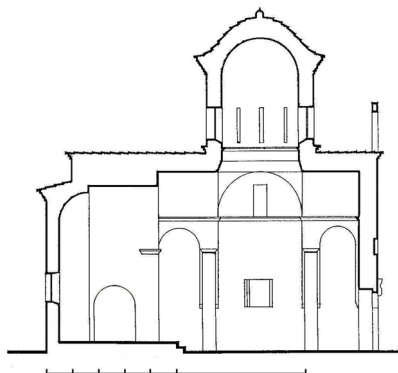
Άγιος Γεώργιος Λυκοβουνού

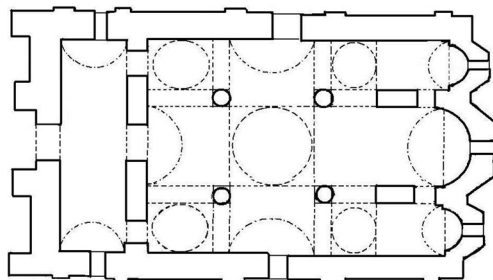
Άγιοι Τεσσαράκοντα στα Χρύσαφα

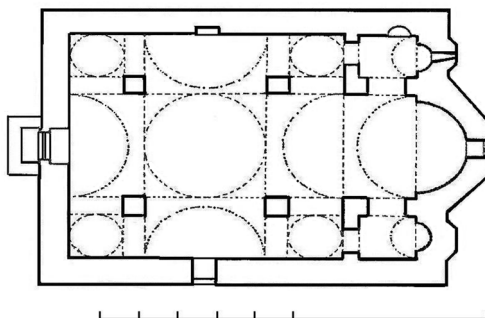
Σχ. 1. Κάτοψη καθολικού μονής Λουκούς
(ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Λουκούς, 320 εικ. 2)

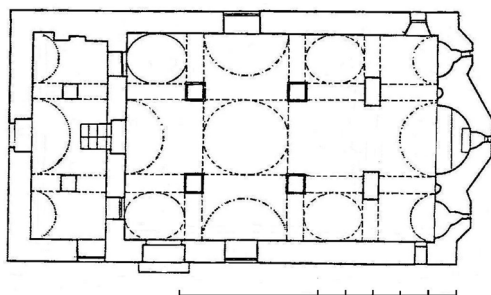
Σχ. 2. Τομή κατά μήκος καθολικού μονής
Λουκούς (ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Λουκούς, 327 εικ. 7)

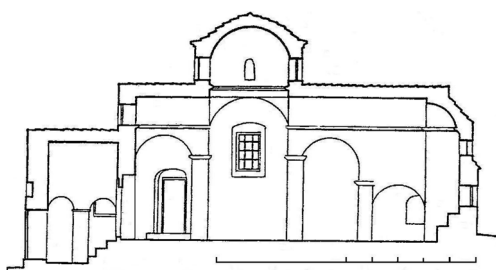
Σχ. 3. Κάτοψη καθολικού μονής
Ταξιαρχών Αγίου (σχέδιο του
συγγραφέα)

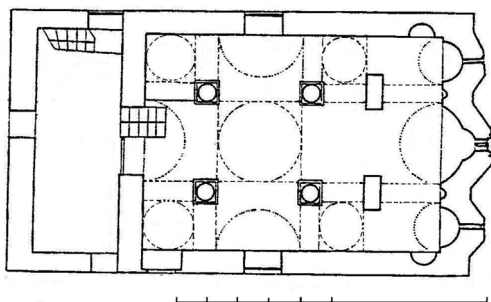
Σχ. 4. Κάτοψη καθολικού μονής
Ζωοδόχου Πηγής Στεμνίτσας
(ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γορτυνία, 40, εικ. 21)

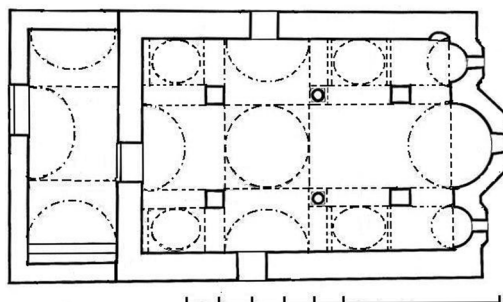
Σχ. 5. Κάτοψη Αγίου Νικολάου
Καρύταινας (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γορτυνία,
61, εικ. 33)

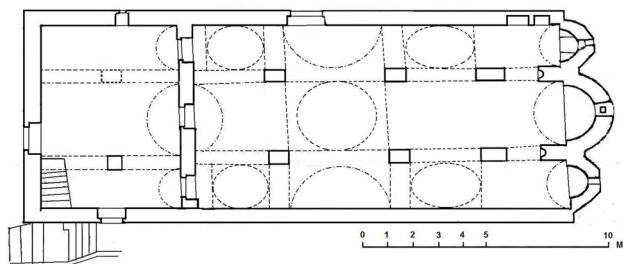
Σχ. 6. Τομή κατά μήκος Αγίου Νικολάου
Καρύταινας (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γορτυνία,
61, εικ. 33)

Σχ. 7. Κάτοψη Ζωοδόχου Πηγής
Καρύταινας (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γορτυνία,
50, εικ. 26)

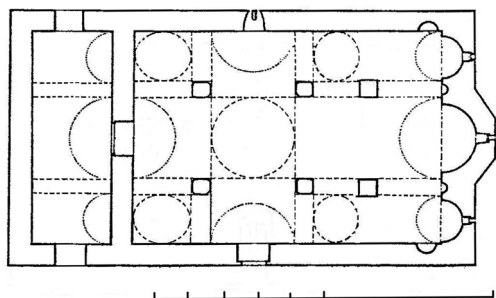
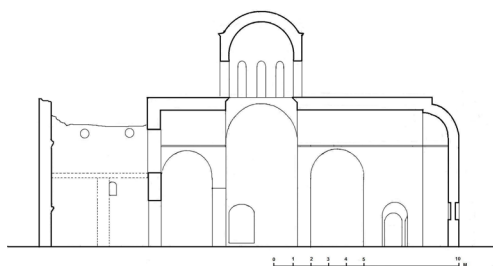

Σχ. 8. Κάτοψη καθολικού Αγίου
Νικολάου Βαρσών (ανασχεδίαση
βάσει του : ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αί παρὰ
τήν Τρίπολιν μοναί, 422, εικ. 22)

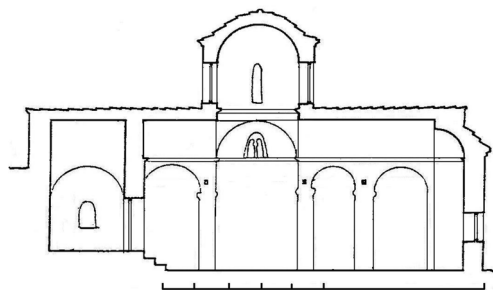
Σχ. 9. Κάτοψη Αγίου Νικολάου Μυστρά
ανασχεδίαση βάσει του :
Σ. ΣΙΝΟΣ, Άγιος Νικόλαος,
Τα μνημεία του Μυστρά.
Το έργο της Επιτροπής
Αναστήλωσης Μνημείων
Μυστρά, Αθήνα 2009, 216
εικ. 2)

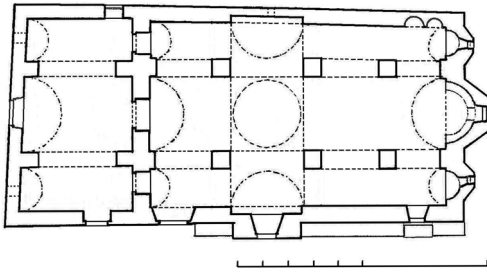
Σχ. 10. Τομή κατά μήκος Αγίου
Νικολάου Μυστρά (σχέδιο του
συγγραφέα)

Σχ. 11. Κάτοψη καθολικού Νέας μονής
Φιλοσόφου (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γορτυνία,
70, εικ. 39)

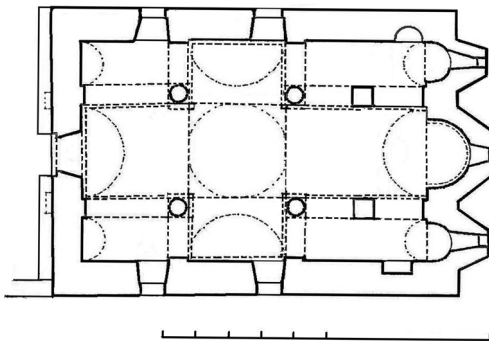
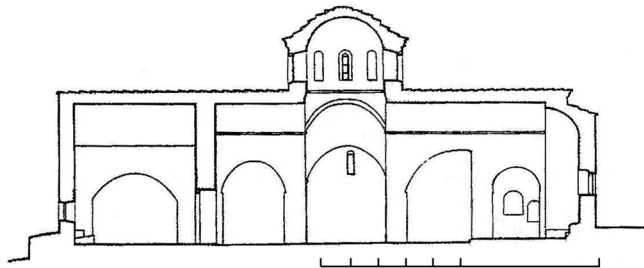
Σχ. 12. Τομή κατά μήκος Νέας μονής
Φιλοσόφου (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γορτυνία,
70, εικ. 39)

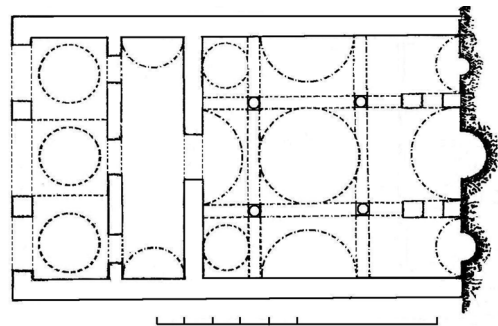
Σχ. 13. Κάτοψη Αγίου Δημητρίου
στα Χρύσαφα (ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ-ΣΠΑΝΟΥ,
ΚΑΡΥΩΤΟΥ, Άγιος Δημήτριος στα
Χρύσαφα Λακωνίας, 288, εικ. 3)

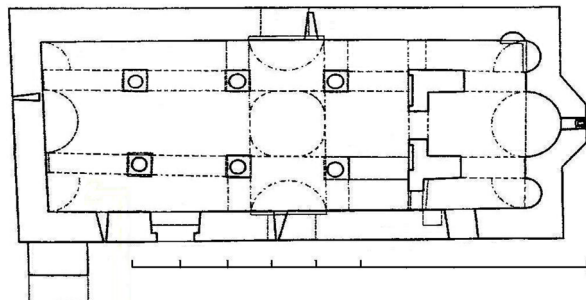
Σχ. 14. ΤΟΜΗ ΚΑΤΑ ΜΗΚΟΣ
ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΑ
ΧΡΥΣΑΦΑ (ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ-
ΣΠΑΝΟΥ, ΚΑΡΥΩΤΟΥ, Άγιος
Δημήτριος στα Χρύσαφα
Λακωνίας, 289, ΕΙΚ. 6)

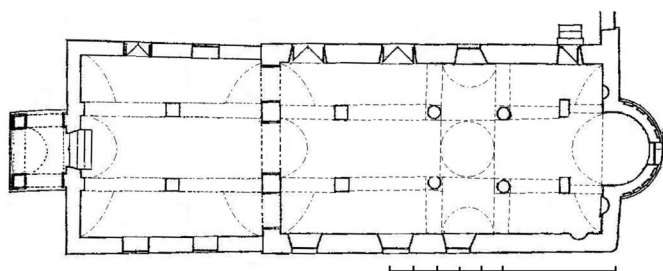
Σχ. 15. Κάτοψη καθολικού μονής
Παλαιοπαναγιάς Κυνουριάς (ΣΤΟΥΦΗ-
ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, Παλαιοπαναγιά
Κυνουριάς, 194, εικ. 2)

Σχ. 16. Κάτοψη καθολικού μονής
Μεγάλου Σπηλαίου (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Μεγάλο
Σπήλαιο, 50 εικ. 5)

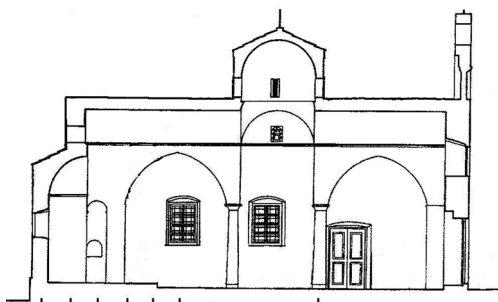

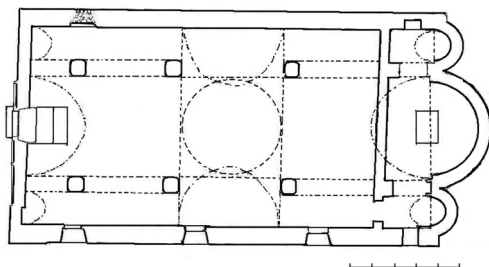
Σχ. 17. Κάτοψη Κοίμησης
Θεοτόκου στο Λυγουριό
(ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - ΠΙΝΑΤΣΗ,
Λυγουριό, 14, ειχ. 2)

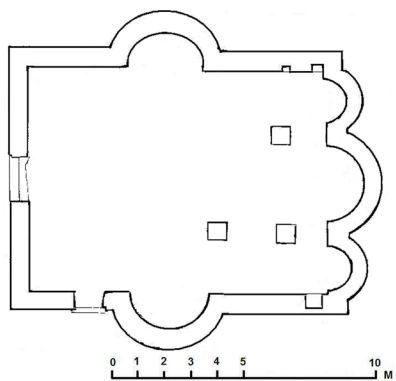
Σχ. 18. Κάτοψη
Ταξιαρχών Ερμιόνης
(ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, Ερμιόνη,
154 ειχ. 3)

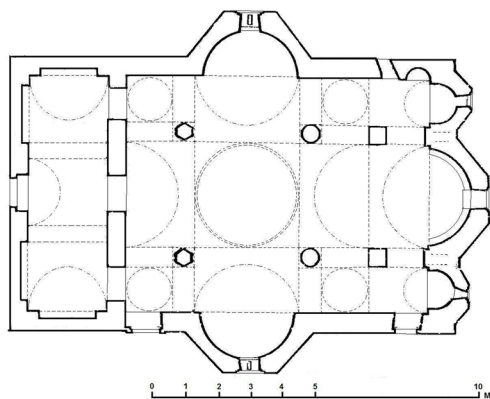
Σχ. 19. Τομή κατά μήκος Κοίμησης στο
Καστέλλι Σπετσών (ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ,
Καστέλλι, 213 ειχ. 6)

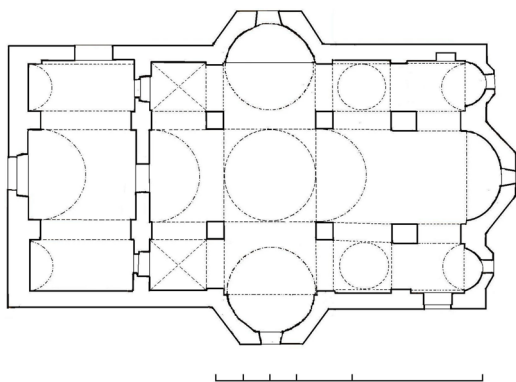
Σχ. 20. Κάτοψη Αγίου Νικολάου
Λικινίου Μονεμβασίας (Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ,
Ο Ναός του Αγίου Νικολάου του
Λικινίου στη Μονεμβασία, Εκκλησίες 7,
Θεσσαλονίκη 2013, 58 ειχ. 2)

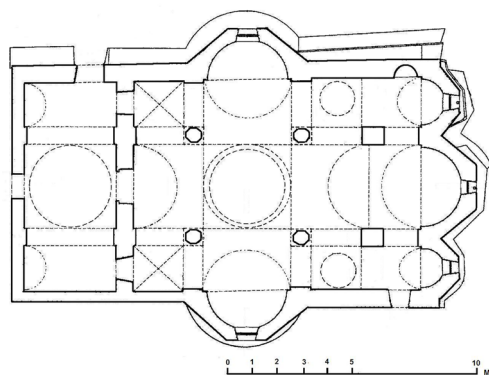
Σχ. 21. Κάτοψη Αγίου Γεωργίου Λυκοβουνού
(Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, Μονή Αγίου Γεωργίου του
Λυκοβουνού, ΑΔ 51 (1996) Β1, 176 σχ. 1α)

Σχ. 22. Κάτοψη Κοίμησης Θεοτόκου
στα Χρύσαφα (ΚΑΡΥΩΤΟΥ, Παναγία
στα Χρύσαφα, 51, εικ. 3)

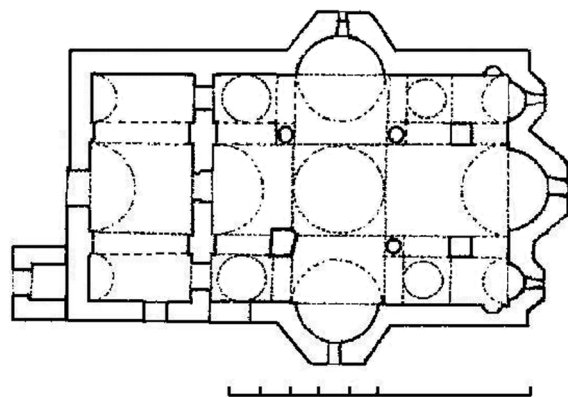
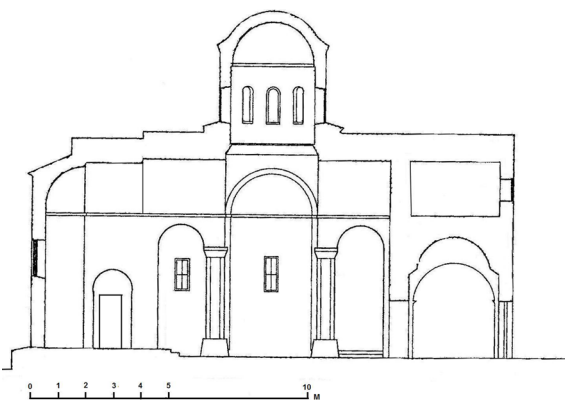

Σχ. 23. Κάτοψη καθολικού μονής
Αγίων Τεσσαράκοντα στα Χρύσαφα
(NAGATSUKA, Laconie, 1, σχ. 69)

Σχ. 24. Κάτοψη καθολικού μονής
Ζερμπίτσας (ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ, Ζερμπίτσα,
πιν. ΙΒ΄ εικ. 6)

Σχ. 25. Τομή κατά μήκος
καθολικού μονής Ζερμπίτσας
(ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ, Ζερμπίτσα, πιν.
ΙΔ΄ εικ. 10)

Σχ. 26. Κάτοψη Εισοδίων
της Θεοτόκου στην Καλλονή
Λακωνίας (NAGATSUKA, Laconie,
2, σχ. 67.2)

COMPLEX AND SEMI-COMPLEX CROSS *IN-SQUARE* FOUR COLUMNED POST
BYZANTINE CHURCHES IN *PELOPONNESE, GREECE*

Post Byzantine churches in Peloponnese that belong to the two variations of the four columned cross in-square type, the complex and the semi-complex, differ from each other but at the same time share much in common. They can also be classified in groups. In general terms, the application of the type in post Byzantine Peloponnese expresses the middle Byzantine tradition, whereas the churches built by the beginning of 18th century show a removal from that tradition. Moreover we can realise the close typological relationship between athonite type churches (complex cross in-square four columned type with side choirs churches), and complex cross in-square four columned type without side choirs churches in Peloponnese. To conclude, we could refer to the strong connection between post Byzantine church construction in Peloponnese and its Byzantine origins. This connection is so powerful and vivid that one can easily seek it both in the choice of church types that flourished in the Middle Byzantine period and in the persistent repetition of many characteristics of those types.